

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἑτέρων δ'
εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀνάθήμασιν ἢ ψη-
φίσμασιν εὐρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συνα-
γαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν,
ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἥθους καὶ τρόπου
παραδιδούς.

Πλουτ. Νικίας 1, 5

Ο ΜΕΝΤΩΡ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας,
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ, ὁ ὁποῖος συντάσσει τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους: 101-102 • Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα χορηγὸς τῆς βιβλιοθήκης μας: 103-105 • ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ὁ Ν.Γ. Πολίτης καὶ ἡ Ἀρχαιολογία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν: 106-120 • ΓΙΩΡΓΟΥ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗ, Ἀρχαιολογία καὶ Τεχνολογία, δύο ἀλληλένδετοι τομεῖς ἔρευνας: 121-128 • ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΚΡΙΤΖΑ, Οἱ ἐμπειρίες ἀπὸ τὴ συνεργασία μὲ τὴν Ἰταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὴν Κρήτη καὶ στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο: 129-141 • VINCENZO LA ROSA, Ἡ Κρήτη τοῦ Φρειδερίκου Halbherr: 142-164 • Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης: 165-166.

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἐλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

ISSN 1105-7181

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι
Fax 210 3644996 • τηλ. 210 3625531 • secr@archetai.gr • www.archetai.gr

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ • ΤΕΥΧΟΣ 93 • ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2009

Πρὸς τοὺς Ἐταίρους

Ἡ ξεχασμένη πλέον πυρκαϊὰ τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὸν Αὐγουστο δὲν ἦταν κάτι τὸ πρωτοφανές γιὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, μάλιστα σὲ περιοχὲς ποὺ μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν σὲ οἰκόπεδα. Τὰ παλιότερα χρόνια, συμβατικὰ ἕως τὸ 1965, οἱ πυρκαϊὲς ἦταν σπάνιες καὶ ὄχι ὀλοκληρωτικές. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὰ πρὶν τὸ 1965, τὰ πεῦκα τῆς Ἀττικῆς ἦταν πηγὴ εἰσοδήματος. Τὸ ρετινὶ χρῆσιμειοσε στὴ βιομηχανία τῶν χρωμάτων καὶ οἱ χωρικοὶ προστάτευαν τὸ δάσος γιὰ τὸ εἰσόδημα ποὺ τοὺς πρόσφερε.

Θυμοῦμαι ὅτι τὸ 1974 μεγάλη πυρκαϊὰ στὴν Ἠλεΐα εἶχε ἀπειλήσει τὴν Ὀλυμπία, πράγμα ποὺ δὲν ἀποφύγαμε τὸ 2008. Γιὰ τοὺς ἐμπρησιῶτες λέγονταν τότε πολλά, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅτι εὐθύνονταν πράκτορες μιᾶς γειτονικῆς μας χώρας. Καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν πρωτοφανές. Τὸ 1830, σχεδὸν 180 χρόνια πρὶν, πυρκαϊὰ κατέστρεψε πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐλαιώνα. Ἡ αἰτία τῆς πυρκαϊᾶς μπορεῖ νὰ ἦταν ἀπλή. Κάποιος καλλιεργητὴς ἔκαιγε τὰ ἄχρηστα ξερὰ στὸ χωράφι του καὶ ἡ φωτιὰ ἀπλώθηκε. Τοῦτο συμβαίνει συχνὰ χωρὶς νὰ γίνεται μάθημα. Οἱ τότε ἄνθρωποι ὅμως εἶχαν ἄλλες πληροφορίες καὶ ἀπέδωσαν τὴν καταστροφὴ στὰ τουρκικὰ στρατεύματα ποὺ βρῖσκονταν ἀκόμη στὴν Ἀττικὴ μὲ ἔδρα τὸ φρούριο τῆς Ἀκρόπολης.

Τὴν ἐξιστόρηση τοῦ γεγονότος τὴν βρίσκουμε στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος (φ. 56-57, 19 Ἰουλίου 1830 σ. 232):

«Δύο σχεδὸν ἑβδομάδας κατὰ συνέχειαν ἐβλέπομεν ἐντεῦθεν πυρπολουμένην τὴν γῆν τῆς Ἀττικῆς. Ἐξηφάνισε δὲ ἡ πυρκαϊά, ὡς νομίζεται, τὰ τρία τέταρτα τοῦ ἐλαιῶνος τῆς πόλεως (ὅστις ἐλογίζετο πρὸ τῆς πρώτης πυρπολήσεώς του εἰς 117.000 ἐλαιόφντα), μέγα μέρος τῶν ἐλαιῶνων τῶν χωρίων καὶ πολλὰ ἄλλα ὀπωροφόρα δένδρα. Τὸ πῦρ ἀνεδόθη ἀπὸ διάφορα μέρη, καὶ κατὰ τὰς ὁποίας ἐφθάσαμεν νὰ λάβωμεν πληροφορίας ἐβάλθη ἀπὸ τοὺς Τούρκους· ἐκεῖνο δέ, τὸ ὁποῖον ἐπὶ πᾶσιν ἐπεβεβαίωσε τὰς πληροφορίας μας, εἶναι ἡ ἄκρα ἀδιαφορία, τὴν ὁποίαν ἔδειξεν ὁ τῶν Ἀθηνῶν διοικητής, ἐνῶ εἶχε χρέος νὰ καταβάλλῃ πᾶσαν οπουδὴν, εἰς τὸ ν' ἀπαντήσῃ τὸ μέγα τοῦτο ἄνυσμα. Τοιαῦτα ἔχνη βαρβαρότητος ἀφίνουν ὀπισθὲν τῶν οἱ Τούρκοι, ἐκδικούμενοι κατὰ τῶν ἀψύχων ὄντων, ὅταν πλέον δὲν δύναται ἀταμίωτοι νὰ ἐξυβρίξωσιν αὐτὴν τὴν ἀνθρωπότητα».

Ὁ καμένος ἐλαιῶνας ξανάγνε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Ἡ ἀνάπνυξ τῆς Ἀθήνας ὅμως τὸν κατέστρεψε καὶ πάλι, ὀριστικά. Καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν καταστροφή σὲ ξένους.

Ἡ γύρω ἀπὸ τὴ λίμνη τοῦ Μαραθῶνος καμένη Ἀττικὴ. Στὸ βάθος ὁ νότιος Εὐβοϊκὸς καὶ ἡ Εὐβοία.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΧΟΡΗΓΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΜΑΣ

Οι σχέσεις της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας με την 'Εθνική Τράπεζα είναι πολύ παλιές. 'Ο Γεώργιος Σταύρου (1788-1869), ιδρυτής της Τράπεζας (1841) ήταν από τα πρώτα μέλη της 'Εταιρείας. Έχει αριθμό μητρώου 154 και υπογράφει τὸν 'Οργανισμό τοῦ 1837 (*Ιστ. 'Α. 'Ετ.* 219). 'Η 'Εταιρεία ἐξ ἀρχῆς ἐπένδυε ἓνα μέρος τῶν διαθεσίμων της σὲ μετοχὲς τῆς 'Εθνικῆς Τραπεζῆς, κάτι ποὺ συνεχίζεται ἕως σήμερα.

Τὸ 1869 ἡ *'Εταιρεία τῶν Φιλολογῶν* ποὺ εἶχε ιδρύσει ὁ Γεώργιος Σταύρου, διαλύθηκε καὶ ἡ περιουσία της δόθηκε στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία καὶ μαζί καὶ ἀρκετὲς ἀρχαιότητες ποὺ ἡ *'Εταιρεία τῶν Φιλολογῶν* εἶχε ἀποκτήσει.

'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία ἔχει στὸ μέγαρό της τὴ μόνη ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ βιβλιοθήκη ποὺ ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Γραμματείας τοῦ 'Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Σχεδὸν ἓνα καὶ μισὸν αἰῶνα εἶναι δημόσια καὶ ἔχει προσφέρει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει σημαντικὲς υπηρεσίες στοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς λογίους. 'Η συστηματικὴ ὀργάνωσή της ἀνάγεται στὰ πρώτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μετὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ πρώτου μεγάρου μας, ὅταν ἡ βιβλιοθήκη ἀπέκτησε τὴν κατάλληλη θέση καὶ ἀρκετοὺς χώρους. 'Όταν ξαναστεγάστηκε στὸ νέο μας μέγαρο, τὸ σημερινό, ἡ βιβλιονομικὴ της ὀργάνωση δὲν ἄλλαξε. Μὲ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τότε καὶ ἡ ποσότητα τῶν βιβλίων ποὺ περιεῖχε αὐξήθηκε σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὰ βιβλιονομικὰ

συστήματα άλλαξαν, μάλιστα με την εφαρμογή της πληροφορικής. Έτσι από χρόνια το Συμβούλιο είχε αποφασίσει ότι η βιβλιοθήκη έπρεπε να οργανωθεί ξανά και να εφαρμοσθούν στη λειτουργία της τα νέα συστήματα κατάταξης των βιβλίων που ακολουθούν όλες οι μεγάλες αρχαιολογικές βιβλιοθήκες της Αθήνας. Άλλα οί γνωστές χρηματικές δυσχέρειες των τελευταίων χρόνων δεν επέτρεπαν την πραγματοποίηση του σχεδίου. Ευτυχώς όμως, αίτημα της Έταιρείας προς τον Πρόεδρο της Έθνικης Τραπέζης κύριο Τάκη Άράπογλου έτυχε άμεσης ικανοποίησης. Η Έθνικη Τράπεζα μάς χορήγησε μεγάλο χρηματικό ποσό το οποίο θα έπαρκεσει για την ολοκλήρωση του νέου ηλεκτρονικού καταλόγου της βιβλιοθήκης, κατά το πρότυπο των μεγάλων βιβλιοθηκών του κόσμου, όπως της βιβλιοθήκης του Κογκρέσσου των Η.Π.Α. και μεγά-

Η βιβλιοθήκη της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Το άναγνωστήριο.

λων ἀρχαιολογικῶν βιβλιοθηκῶν, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν τῆς Ἀθήνας.

Τὸ ἔργο τῆς βιβλιοθήκης δὲν ὀλοκληρῶνεται μὲ τὸν νέο κατάλογο, ποὺ ἀποτελεῖ ὅμως προϋπόθεση γιὰ μιὰ μεγάλη σύγχρονη εἰδικὴ βιβλιοθήκη. Πρέπει νὰ συνεχιστεῖ γιὰ νὰ εἶναι χρήσιμη ὄχι μόνο σὲ ὅσους τὴν χρησιμοποιοῦν ἀλλὰ καὶ σ' ἐκείνους ποὺ βρίσκονται μακριά, σὺς ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀκόμη καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ ἠλεκτρονικὴ τεχνολογία τὸ κάνει δυνατὸ.

Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα θὰ συνεχίσει νὰ ὑποστηρίξει τὴν Ἑταιρεία στὴν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν της. Τὸ Συμβούλιο καὶ οἱ ἐταῖροι ἐκφράζουν εὐχαριστίες πρὸς τὸν κ. Τάκη Ἀράπογλου ποὺ ἔκανε δυνατὴ τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων τοῦ Συμβουλίου. Ἡ βιβλιοθήκη μας ἤδη ἔχει μπεῖ σὲ νέα ἐποχὴ χάρις σ' ἐκεῖνον.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναγνωστηρίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ο Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Η ΕΚΛΟΓΗ ΤΗΣ 11.2.1904: Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ ΚΑΙ
ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ

[Ο Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928) καὶ ὁ Χρήστος Τσουντας (1857-1934) ἐξελέγησαν τὴν 11.2.1904 καθηγητὲς τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν σὲ κενὲς ἔδρες τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης καὶ τῆς Ἐπιγραφικῆς. Τὰ τῆς ἐκλογῆς τοὺς ἐκτίθενται σὸν 8ο τόμο τῶν *Πρακτικῶν Συνεδριῶν Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1896-1904)*, σ. 318-341¹. Τὰ *Πρακτικὰ* μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἡ διαδικασία πλήρωσης τῶν ἐδρῶν κινήθηκε ἀπὸ τὸ ἐξῆς ἔγγραφο τοῦ Ὑπουργοῦ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Σπυρ. Στάη πρὸς τὸν Πρύτανι τοῦ Πανεπιστημίου Ἰω. Εὐταξία: «Παρακαλοῦμεν Ὑμᾶς, κ. Πρύτασι, ὅπως εὐαρεστηθῆτε νὰ παραγγείλητε εἰς τὸν κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἵνα κατὰ τὰς κειμένας διατάξεις ζητήσῃ καὶ ὑποβάλλῃ ἡμῖν τὴν γνώμην αὐτῆς περὶ τοῦ ἱκανοῦ νὰ καταλάβῃ τὴν σχολάζουσαν ἔδραν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης. Ἀποβλέποντες δὲ εἰς τὴν κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ χρόνους μεγάλην ἐπίτασιν τῶν παρ' ἡμῖν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν καὶ μελετῶν καὶ φρονούντες ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ διδάσκωνται ἀνελλιπῶς ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης μετὰ τῶν θεωρητικῶν καὶ οἱ πρακτικοὶ ἐν τοῖς Μουσείοις καὶ ἐπὶ τῶν μνημείων, παρακαλοῦμεν τὴν Σχολὴν ὅπως ὑποδείξῃ ἡμῖν καὶ ἕτερον καθηγητὴν τῆς ἔδρας ταύτης. Ὁ Ὑπουργὸς Σ. Στάης». Τὸ βᾶρος τῆς εἰσήγησος ἀνέλαβε ὁ Νικόλαος Γ. Πολίτης, «καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἀνατεθέντος αὐτῷ καὶ τοῦ μαθήματος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἧτοι τῆς ἀρχαιολογουμένης ἱστορίας τοῦ πολιτικοῦ, τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων» – ἔτσι καθόριζε τὴν καθηγητικὴν του ἰδιότητα τὸ ἐπίσημο Πρόγραμμα Μαθημάτων τοῦ Πανεπιστημίου. Στὴν πολυσέλιδη εἰσήγησίν του παρακολουθοῦμε τὸν Πολίτη νὰ περιγράφει

ἀδρομερῶς καὶ νὰ σχολιάζει λακωνικῶς τὴ δράση τους ὡς ἀνασκαφῶν καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο δεκατεσσάρων ἀρχαιολόγων, τῶν ἐξῆς: Ἰω. Σβορώνου, Ἄνδρ. Σκιᾶ, Θεμ. Σοφούλη, Παναγ. Καββαδία, Χρ. Τσοῦντα, Δημ. Φιλίου, Βαλ. Στάη, Βασ. Λεονάρδου, Γεωργ. Σωτηριάδη, Κωνστ. Κουρουνιώτη, Ἄλεξ. Λαμπροπούλου, Κυρ. Μυλωνᾶ, Ἄλ. Φιλαδελφέως καὶ Ἄπ. Ἀρβαντιοπούλου. Ὁ Πολίτης κατέκλειε τὴν εἰσήγησίν του μὲ πρόταση νὰ ἐκλεγοῦν στὶς δύο κενὲς θέσεις ὁ Παναγ. Καββαδίας καὶ ὁ Χρ. Τσοῦντας, πρόταση ἢ ὁποῖα ἐπικυρώθηκε κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασα ψηφοφορία, μὲ δεκαεπτὰ ἀπὸ τοὺς δεκαεννέα παρόντες ἐκλεκτοὺς καθηγητὲς νὰ ψηφίζουν ὑπὲρ τοῦ Καββαδία καὶ δεκατέσσερις ὑπὲρ τοῦ Τσοῦντα. Ὁ διορισμὸς τῶν δύο νέων καθηγητῶν ἔγινε λίγο καιρὸ ἀργότερα, μὲ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 2832/1 καὶ 18.2.1904 ἔγγραφα τοῦ ἀρμόδιου Ὑπουργείου.

Ἀπὸ τὴν πολυσέλιδη εἰσήγησι τοῦ Πολίτη ἀναδημοσιεύονται ἐν συνεχείᾳ, ὡς οἰονεὶ Μέρος Α', [I] τὰ ἀφορῶντα στὸν Ἰω. Σβορώνο, τὸν Ἄνδρ. Σκιᾶ, τὸν Θεμ. Σοφούλη, τὸν Παναγ. Καββαδία καὶ τὸν Χρ. Τσοῦντα, [II] ἡ τελικὴ πρότασι τοῦ Ν.Γ. Πολίτη καὶ [III] τὸ ἀναλυτικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ψηφοφορίας²].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

[I]

Μεθ' ὃ ὁ κ. Πολίτης λαμβάνει τὸν λόγον ἐπὶ τῶν ἔργων τῶν ὑποψηφίων διὰ τὴν ἔδραν ταύτην καὶ ἐν γένει τῶν ἀσχοληθέντων εἰς τὴν ἀρχαίαν τέχνην καὶ λέγει τὰ ἐξῆς: Ἡ ἐκλογὴ τῶν καταλληλοτάτων νὰ διδάξωσι τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀρχαίας Τέχνης ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ δὲν εἶνε βεβαίως ἀπηλλαγμένη δυσχερειῶν. Δυσχερὲς δὲ καθιστᾷ τὸ ἀνατεθειμένον εἰς τὴν ἡμετέραν Σχολὴν ἔργον πρὸ πάντων τὸ μέγα πλῆθος τῶν ὑποψηφίων, διότι εἰς τούτους πρέπει ἀναγκαίως καὶ κατὰ νόμον νὰ περιληφθῶσι, πλὴν τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ὑφηγητῶν τοῦ μαθήματος καὶ πάντες οἱ εὐδοκίμως περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Τέχνης καὶ τὴν Ἐπιγραφικὴν ἀσχοληθέντες διδάκτορες τῆς Φιλοσοφίας.

Ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετ' ἀγάπης καὶ περισσοῦς φιλοτιμίας ἐπεδόθησαν οἱ ὁμογενεῖς λόγοι εἰς τὴν μελέτην τῶν προγονικῶν κειμηλίων, καὶ τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Λουδ. Ῥόσκας κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα τοῦ Ῥαγκαβῆ. Προπάντων ὅμως κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν ἰσχυρὰ κατεφάνη ὀρμὴ ἐπὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἑλλήνων λογίων, ἣν πολλοὶ καὶ σπουδαῖοι ὑπεξέκαυσαν λόγοι. Πρῶτον μὲν ἡ ἀνεύρεσις μεγάλου πλούτου ἀρχαίων μνημείων ἐν Ἑλλάδι διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ξένων ἀρχαιολόγων δημοσίᾳ ἢ ἰδίᾳ δαπάνῃ ἀνασκαψάντων. Ἐπειτα ἡ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς ἀνακαίνισις καὶ ἡ ἴδρυσις ὑπὸ τῆς Γερμανίας καὶ ἄλλων κρατῶν ὁμοίων ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν, ὧν αἱ ἐργασίαι εἶνε ὡσπερ κέντρον εὐγενοῦς ἀμίλλης εἰς τοὺς ἡμέτερους. Ἐπειτα δὲ καὶ ἡ ὑλικὴ ἐπίδοσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, εὐρούσης πόρους δαψιλῆς πρὸς ἀνακάλυψιν, συντήρησιν καὶ δημοσίευσιν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ἡ τοῦ κράτους ἀρωγὴ διὰ τῆς ἀναγραφῆς κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη ἐν τῷ προϋπολογισμῷ γενναίων πιστώσεων ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων. Τούτων ἔνεκα προήχθη παρ' ἡμῖν ἡ ἀρχαιολογικὴ μάθησις καὶ οὐ μόνον δημόσιοι λειτουργοὶ ἐμορφώθησαν, εἰς οὓς θαρρούντως ἐμπιστεύεται τὸ κράτος τὴν τε φυλακὴν καὶ τὴν συντήρησιν καὶ τὴν διαφώτισιν τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀλλὰ καὶ ἄνδρες ἐκ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ὄντες τιμῶσι διὰ τῶν ἐρευνῶν τῶν τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Ἐνδεικτικώτατον δὲ τῆς προόδου ταύτης γνώρισμα εἶνε ὅτι καὶ ἀπλοῖ φιλόρχειοι ἄλλας ἐπιστήμας καλλιεργοῦντες, δὲν κατοκνοῦσι νὰ παρέχωσι τὰς συμβολὰς τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν. Ἔργα δ' ἀρχαιολογικὰ ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ ἐκδοθέντα καὶ πραγματεῖαι κοσμοῦσαι τὰς στήλας τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἄλλων περιοδικῶν, ἐν οἷς πρωτεύουσιν θέσιν κατέχει τὸ εἰδικὸν περιοδικὸν σύγγραμμα τοῦ κ. Ἰ. Σβορώνου, ἢ *Διεθνῆς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*, καταδεικνύουσιν ὅτι ἐν τῇ εὐγενεῖ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης οὐδαμῶς καθυστερεῖ τὸ ἡμέτερον τῶν ἄλλων ἔθνων.

Δὲν εἶναι λοιπὸν εὐάριθμοι οἱ περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀρ-

χαίας Τέχνης καὶ τὴν Ἐπιγραφικὴν ἀσχοληθέντες παρ' ἡμῖν, οἱ πλείστοι δὲ τούτων κέκτηνται καὶ τᾶλλα ὑπὸ τοῦ νόμου ὀριζόμενα προσόντα, ὧν ἕνεκα ὀφείλει ἡ Σχολὴ νὰ μὴ παρίδῃ αὐτούς, μέλλουσα ν' ἀποφασίσῃ περὶ προτάσεως καθηγητῶν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης. Ἄλλ' ὅπως μὴ ἀσκόπως μηκύνω πέρα τοῦ προσήκοντος μέτρου τὸν λόγον, θὰ διαλάβω κατ' ἀνάγκην μὲν περὶ πάντων τῶν ὑποβαλλόντων αἰτήσεις εἰς τὴν Σχολὴν, περὶ ἐκείνων δὲ τῶν λοιπῶν, ὅσοι διὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἔργων τῶν ἐξαιρετῶν κατέχουσι θέσιν ἐν τοῖς παρ' ἡμῖν ἀρχαιολογοῦσι, καὶ περὶ ὧν ἀλλοδαποὶ ἀρχαιολόγοι εὐφημον ποιοῦνται διὰ ταῦτα μνεῖα. Ἄρκοῦσαν δ' ὑπολαμβάνω ἀπλῆν ὑπόμνησιν τῶν κυριωτάτων ἔργων τῶν ὑποψηφίων τούτων μετὰ βραχείας κρίσεως περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν.

Ἄλλ' ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ὑποψηφίων πρέπει, κατ' ἐμὴν τοῦλάχιστον γνώμην, νὰ ἐξαιρεθῶσι τρεῖς ἀρχαιολόγοι, καίπερ δόκιμοι ἄλλως ὄντες καὶ ἔργα γενναῖα συγγράψαντες. Εἶνε δ' οὗτοι ὁ Ἰω. Σβορώνος, ὁ Ἄνδρ. Σκιᾶς καὶ ὁ Θεμ. Σοφούλης. Τοῦ Ἰω. ΣΒΟΡΩΝΟΥ τὰ περὶ τῶν ἀρχαίων νομισμάτων ἔργα, ἡ *Numismatique de la Crète ancienne* [1890], ἡ βραβευθεῖσα ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ τῶν Γραμμάτων, καὶ πολλὰ διατριβαὶ δημοσιευθεῖσαι ἐν εἰδικοῖς περιοδικοῖς συγγράμμασι τῶν Παρισίων, τοῦ Λονδίνου, τοῦ Βερολίνου, τῶν Βρυξελλῶν, τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι, ἐν τοῖς περιοδικοῖς συγγράμμασι τοῦ ἐνταῦθα Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθείσῃ καὶ τακτικῶς ἀπὸ τοῦ 1898 ἐκδομένη ἐνταῦθα *Διεθνῆ Ἐφημερίδι τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας* [*Journal international d'archéologie numismatique*] ἐλέγχουσιν αὐτὸν κράτιστον γνώστην κλάδου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης δυσχερεστάτου, τῆς νομισματολογίας, καὶ ἀπέδειξαν αὐτὸν ἄξιον νὰ τάσῃται ἐν τῇ πρώτῃ τάξει τῶν συγχρόνων νομισματολόγων. Καὶ περὶ ἄλλους δὲ κλάδους τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης μεγάλως ηὐδοκίμησεν ὁ κ. Σβορώνος, καινοτομῶν μὲν ἐν πολλοῖς εὐφυῶς καὶ εὐστόχως. Ἐν παραδείγματι ἀναφέρω τὴν πραγματείαν αὐτοῦ περὶ εἰσιτηρίων τοῦ θεάτρου, ἀξιωθεῖσαν διεθνοῦς βραβεῖου, τὴν περὶ

τῆς θόλου τοῦ Πολυκλείτου, τὴν περὶ τοῦ ἐν τῷ ἐκκλησιδίῳ τοῦ ἁγίου Ἐλευθερίου λίθου τοῦ ἔχοντος ἀναγλύφους παραστάσεις ἀναφερομένας εἰς τὸ ἀττικὸν ἡμερολόγιον, τὰς περὶ τῶν μνημείων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἔλευσινιακὴν λατρείαν (ἀγγείων, πινάκων, οἰκοδομημάτων, γλυπτῶν ἐν οἷς πρέπει προπάντων νὰ ἐξαρθῇ ἡ συμπλήρωσις καὶ διαφώτισις Λακραπιδείου ἀναγλύφου) καὶ τὸν ἀπὸ τινος ἐκδιδόμενον κατάλογον τῶν γλυπτῶν ἔργων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἄλλ' ὁ κ. Σβορώνος, κατέχων ἐν τῇ πολιτείᾳ θεοὺν ἰσότημον πρὸς τὴν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, κατ' οὐδὲν παρακωλύουσαν μᾶλλον δὲ προάγουσαν τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν αὐτοῦ, δύναται νὰ καταστῇ καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας του χρήσιμος εἰς τοὺς φοιτητάς, χωρὶς πρὸς τοῦτο νὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ καταλάβῃ ἰδίαν ἔδραν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Διότι ὁ νομοθέτης ἐπρονόησε περὶ διδασκαλίας τῶν φοιτητῶν ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου. Ὡς δὲ μανθάνω, οἱ διευθυνταὶ τῶν ἐνταῦθα ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν παρεκάλεσαν τὸν κ. Σβορώνον ἵνα διδάσκη κατ' ἔτος σειρὰν μαθημάτων περὶ νομισματικῆς τοὺς παρεπιδημοῦντας ἐνταῦθα ἄλλοδαποὺς ἀρχαιολόγους. Δύναται δ' ἡ Σχολή, καὶ νομίζω ὅτι προθύμως θὰ πράξῃ τοῦτο, νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ νόμου τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, ἵνα καὶ φοιτηταὶ παρακολουθῶσι τὰ μαθήματα ταῦτα. Οὕτω δὲ ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης, ἥτις εὐρυτέρα καθίσταται διὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ὑπουργείου περὶ διορισμοῦ δύο καθηγητῶν τοῦ μαθήματος, θὰ συμπληρωθῇ ὡς προσήκει εἰς ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἄρθρου ἐκείνου τοῦ νόμου.

Ὁ δὲ κ. ΑΝΔΡ. ΣΚΙΑΣ καὶ πρότερον μὲν διὰ τῆς³ *Περὶ τῆς κρητικῆς διαλέκτου πραγματείας* του (Ἀθ. 1891)⁴ διηυκρίνησε πολλὰς τῶν ἐν κρητικῇ διαλέκτῳ ἐπιγραφῶν. Ἀφότου δὲ προσελήφθη εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν, κατασταθεὶς καὶ ἔφορος ἀρχαιοτήτων, ἐπελήφθη μετὰ ζήλου τῆς μελέτης πολλῶν ἀρχαιολογικῶν θεμάτων. Ἐπιμεληθεὶς πολλῶν ἀνασκαφῶν, οἷον ἐν Ἀθήναις, ἐν Ἐλευσίνι, ἐν Φυλῇ, ἐν Πλαταιαῖς, ἐν Θερμοπύλαις, ἐν Κορίνθῳ, ἐν Γυθείῳ, ἐξέδωκεν ἐκθέσεις περὶ αὐτῶν καὶ ἐδημοσίευσε πραγματείας περὶ ζητημά-

των αναφερομένων εις ταύτας. Διὰ τῶν ἐκθέσεων αὐτοῦ περὶ τῆς ἐν τῇ κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ σκαφῆς ([1893] 1894) ἀπέδειξεν ὅτι εἶνε ἐγκρατῆς τῶν πολυπλοκωτάτων ζητημάτων, τῶν ἀναφερομένων εις τὴν τοπογραφίαν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν καὶ μετὰ κριτικῆς ὀξυνοίας ἀποφαίνεται ἰδίᾳ περὶ αὐτῶν γνώμας. Καὶ ἄλλας δὲ τοπογραφικὰς μελέτας ἐδημοσίευσεν περὶ τοῦ Γυθείου (ἐν τῇ *Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι* τοῦ 1892), περὶ Ἐλευσίνος (εἰς τὰς ἐκθέσεις του ἐν τοῖς *Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*⁵ τοῦ 1894-1898, μάλιστα ἐν τοῖς τοῦ 1895 [«Περὶ τῆς ἐν Ἐλευσίνι ἀνασκαφῆς»], ὅπου περιγράφει καὶ ἐξηγεῖ τὰ ἐρείπια τῆς νοτίας αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ), περὶ τῆς Βοιωτίας (ἐν *Ἐπειρῶν τοῦ Παρνασσοῦ* 1900, τ. Δ). Περὶ ἀρχαίων δὲ τάφων ἔγραψε διαφόρους διατριβάς, οἷον περὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις τάφων (ἐν *Ἐπειρῶν τοῦ Παρνασσοῦ* 1898), περὶ παναρχαίας ἐλευσινιακῆς μητροπόλεως (ἐκτενεστάτην διατριβὴν πληροῦσαν 90 στήλας τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* τοῦ 1898), περὶ τάφων ἐν τῷ Ὠδεῖῳ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (ἐν τοῖς *Πρακτικοῖς* 1900) καὶ περὶ τύμβου προϊστορικοῦ ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν (ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1902). Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πλαστικῆς ἀνάγονται αἱ διατριβαὶ αὐτοῦ περὶ τῶν ἐν τῇ κοίτη τοῦ Ἰλισσοῦ εὐρεθέντων ἀναγλύφων (*Ἀρχ. Ἐφημ.* 1894) καὶ αἱ οἰοράδην παρατηρήσεις αὐτοῦ περὶ γλυπτῶν εὐρημάτων εἰς τὰς ἐκθέσεις του περὶ τῶν ἀνασκαφῶν. Εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἢ πραγματεία του περὶ τοῦ ἐν Γυθείῳ θεάτρου (*Πρακτ. Ἀρχ. Ἐταιρ.* 1891) καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν ἐρειπίων τοῦ παρὰ τὸν Ἰλισσοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ (αὐτ. 1897). Εἰς τὴν κεραμεικὴν τὰ περὶ ἐλευσινιακῶν κεραμογραφῶν (ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1901) καὶ περὶ ἐλευσινιακοῦ σκύφου (γαλλιστὶ ἐν τοῖς *Monuments [et Mémoires. Fondation Eugène] Piot*, τ. VII). Πλεῖστα δὲ καὶ πολλοῦ λόγου ἄξια εἶνε τὰ ἐπιγραφικὰ μελετήματα αὐτοῦ, δημοσιευθέντα ἐν τῷ *Hermes* τοῦ 1889 καὶ τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1890 μέχρι τοῦ 1900, ἧς ἕκαστος τόμος περιέχει ἐν ἡ πλεῖστα τοιαῦτα μελετήματα. Διὰ τῶν ἔργων τούτων ἀπέδειξεν ὅτι δύναται ἐμβριθῶς καὶ μετὰ τῆς προσηκούσης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας νὰ πραγματεύηται περὶ παντοίων θεμάτων, εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς ἀρχαιολογίας ἀναγομένων. Ἄλλ' ὁ κ. Σκιᾶς περὶ ἄλλο μάθημα μᾶλλον ἐνδιατρίβει, τὸ τῆς Ἑλλη-

νικῆς Φιλολογίας, φαίνεται δὲ τοῦτο προκρίνων, ἀφοῦ καὶ ὑφηγητῆς αὐτοῦ κατεστάθη ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ· ὅθεν δίκαιον καὶ πρέπον εἶνε ν' ἀποφανθῆ περὶ αὐτοῦ ἡ Σχολή, ὅταν θὰ πρόκειται λόγος περὶ θέσεως προσφορωτέρας εἰς τὰς εἰδικωτέρας μελέτας αὐτοῦ.

Ὁ δὲ κ. ΘΕΜ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ ἠσχολήθη μάλιστα περὶ τὴν ἀρχαίαν πλαστικὴν. Ἡ ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβή του πραγματεύεται περὶ τοῦ "Αἶδου (τοῦ θεοῦ) ἐν τῇ ἀρχαίᾳ τέχνῃ (γερμανιστὶ ἐν Μονάχῳ)⁶, ἡ δ' ἐπὶ ὑφηγεσία *Περὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου⁷ ἀπικτοῦ ἐργαστηρίου* (Αθ. 1887). Ἐν ἰδίῳ δὲ βιβλίῳ ἐπραγματεύθη περὶ τῶν ἐν Ἀκροπόλει ἀγαλμάτων κορῶν ἀρχαϊκῆς τέχνης (Αθ. 1892). Πλὴν δὲ τούτων ἐδημοσίευσεν ἀρχαιολογικά τινα ἄρθρα ἐν τῷ *Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ⁸* καὶ ἐν ποιῶν ἀρχαιολογικοῖς συγγράμμασιν, ἐν δὲ τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τὰς ἐπομένους διατριβάς. Τῷ 1885 περὶ ἀγαλματίου ἐκ Σπάρτης· τῷ 1888⁹ ἐκτενὴ πραγματείαν περὶ μνημείων ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἑτέραν περὶ ἀγάλματος ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Σαμιακῆς τέχνης· τῷ 1887 περὶ μνημείων ἀρχαϊκοῦ τρόπου καὶ ἑτέρων περὶ χαλκῆς κεφαλῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης· τῷ 1891 ἀρχαιολογικὰς μελέτας, ὧν μόνη ἡ πρώτη ἐξεδόθη, ἐν ἧ δια μακρῶν πραγματεύεται περὶ τῆς Νίκης τοῦ Ἀρχέρμου. Ἐγραψε δὲ τῷ 1887 καὶ τὸ ἐξηγητικὸν κείμενον τῶν πινάκων τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὸ δεῦτερον καὶ τελευταῖον τεῦχος τῶν *Μουσειῶν τῶν Ἀθηνῶν* τοῦ Ῥωμαΐδου, συνεχίζων τὸ ἔργον τοῦ Καββαδίου γράψαντος τὸ κείμενον τοῦ Α' τεύχους.

Ὡς ἐκ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ἔργων αὐτοῦ καταδεικνύεται, ὁ κ. Σοφούλης ἠσχολήθη, ὡς εἶπομεν ἤδη, περὶ τὴν ἀρχαίαν πλαστικὴν καὶ δὴ εἰς μίαν μόνον περίοδον αὐτῆς ἰδίᾳ ἐνέκυψεν, εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν. Ἀλλὰ καθ' ἃ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἔκ τινος ἀξιολόγου διατριβῆς αὐτοῦ, δημοσιευθείσης ἐν τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1885, καὶ ἐν τῇ ἀγγειολογίᾳ εὐδοκιμεῖ. Ἐχει δ' ὁ κ. Σοφούλης ὄξειαν ἀντίληψιν τῶν τεχνικῶν γνωρισμάτων τῶν ἀρχαίων μνημείων, καθοδηγοῦσαν αὐτὸν εἰς ἀσφαλῆ πορίσματα περὶ τῶν πρὸς ἄλληλα διαφορῶν καὶ περὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐποιήθησαν. Ἐπομένως εἰς τὴν μέθοδον τοῦ διδασκάλου του [Heinrich] Brunn ἐξετάζει ἕκαστον μνημεῖον καθ' ἑαυτό, ὡς αὐτοτελὲς καλλιτέχνημα,

ἐν ἧσσοι μοίρα τάσσω τὴν περὶ αὐτοῦ ἀρχαίαν παράδοσιν, ἂν ὑπάρχη τοιαύτη, μὴ δεσμευόμενος δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ κύρους τῆς μνήμης ἄλλων ἀρχαιολόγων. Ἡ δ' ἄνευ προκαταλήψεως παρατήρησις, ἡ κριτικὴ ἔρευνα καὶ ἡ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τῶν τεχνικῶν γνωρισμάτων τῶν μνημείων, παρέχουσι εἰς αὐτὸν βάσιν στερεάν, ὡς ὀρθῶς λέγει, ὅπως συναγάγῃ γενικώτερα πορίσματα περὶ τῆς καθόλου ἱστορίας τῆς τέχνης. Οὕτω δ' ἐργαζόμενος ἀντέκρουσε τὴν κοινῶς παραδεδεγμένην γνώμην περὶ τῆς ρόπῃς ἣν ἔσχεν ἡ νησιωτικὴ τέχνη πρὸς γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἀττικῆς. Καὶ ἐπολεμήθησαν μὲν αἱ γνώμαι τοῦ κ. Σοφούλη ὑπὸ τῶν ἐμμενόντων εἰς τὴν εἰκασίαν ἐκείνην, ἀλλ' οἱ ἀντιφρονοῦντες ἀπένεμον τὴν προσήκουσαν τιμὴν εἰς τὴν κριτικὴν εὐφυΐαν τοῦ Ἑλληνοῦ ἀρχαιολόγου.

Θὰ παρετηρήσατε ἴσως ὅτι τὰ τελευταῖα ἀρχαιολογικὰ ἔργα τοῦ κ. Σοφούλη εἶνε τοῦ 1887 καὶ ἐν τοῦ 1891. Ἐκτοτε οὐδὲν ἐδημοσίευσε. Καὶ τοῦτο διότι εἰς ἄλλα τραπεῖς ἐγκατέλιπε τὰς ἀρχαιολογικὰς σπουδὰς. Καὶ ἐγνωρίσαμεν αὐτὸν ἐσχάτως πολιτευτὴν διαπρέποντα ἐν τῇ ἰδιατέρᾳ αὐτοῦ πατρίδι, τῇ Σαμιακῇ Ἠγεμονίᾳ. Ὅθεν ἐπειδὴ θεωρῶ ἀπίθανον ὅτι ὁ κ. Σοφούλης θὰ πεισθῇ νὰ ἐπαναλάβῃ τὰς προτέρας μελέτας του, καὶ ν' ἀνταλλάξῃ τὴν θέσιν ἣν κατέχει σήμερον ἐν τῇ πολιτείᾳ πρὸς τὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου, ἔχω γνώμην ὅτι δὲν εἶνε προσήκον νὰ καταλεχθῇ εἰς τοὺς ὑποψηφίους.

Μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων τῶν ἀρχαιολόγων ἐκείνων, ἐξ ὧν δύναται ἡ Σχολὴ ἐκλέξασα νὰ προτείνῃ τοὺς καταλληλοτάτους ὅπως διορισθῶσι καθηγηταὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης. Ἐκ τῶν ἐχόντων δημοσίαν ἀρχαιολογικὴν θέσιν πρῶτος διὰ τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ προσήκει νὰ μνημονευθῇ ὁ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ. Οὗτος ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον κατασταθείς, τῷ δὲ 1885 προαχθεὶς εἰς γενικὸν ἔφορον τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ὀλίγα ἔτη ὕστερον ἐκλεχθεὶς γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας θέσεις διατελῶν μέχρι τοῦδε, ἐπεμελήθη πολλῶν ἀνασκαφῶν, ὧν σπουδαιόταται διὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἀξίαν τῶν εὐρημάτων εἶνε αἱ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἔγραψε δὲ καὶ πλεῖστα ἔργα περὶ τε τῶν εὐρημάτων καὶ περὶ ἄλλων μνη-

μείων. Τὰ κυριώτατα τῶν ἔργων αὐτοῦ εἶνε ἡ *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας* (Ἀθ. 1884), ἐκθέσεις περὶ τῶν ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Ἐπιδαύρου ἀνακαλυφθέντων οἰκοδομημάτων, δημοσιευθεῖσαι ἐν τοῖς *Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* τῶν ἐτῶν 1881-1884, πραγματεῖαι περὶ ἐπιγραφῶν καὶ γλυπτῶν, εὐρεθέντων ἐν ταῖς αὐταῖς ἀνασκαφαῖς, δημοσιευθεῖσαι ἐν τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τῶν ἐτῶν 1883-1886, 1894, 1895, 1899, 1901. Γενικώτερα δ' αὐτοῦ συγγράμματα περὶ τῶν αὐτῶν ἀνασκαφῶν εἶνε ὁ Α' τόμος τῶν *Fouilles d'Épidaure* (1891) καὶ τὸ ἐπιγραφόμενον *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκλημοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ* καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν (Ἀθ. 1900). Εἰς δὲ τὰς ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀνασκαφὰς ἀναφέρονται αἱ πραγματεῖαι αὐτοῦ «Ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀκροπόλεως» καὶ ἡ περὶ Ἀρχέρμου τοῦ Χίου, ἐν τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1886 ἀμφότερα δημοσιευθεῖσαι, τὰ *Τοπογραφικὰ Ἀθηνῶν*¹⁰, *Ἀπόλλων ὁ ὑπὸ Μακραιῶς*¹¹ καὶ ἡ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1897 καὶ διατριβὴ περὶ ἐπιγραφῆς ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἀνασκαφῶν ἐν τῇ αὐτῇ ἐφημερίδι τοῦ 1898. Ἐξέδωκε δὲ καὶ τὸν πρῶτον τόμον καταλόγου τῶν *Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (1902) καὶ τὰς ἐξῆς πραγματείας, ἀναγομένας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πλαστικῆς. «Κεφαλαὶ ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἀετώμασι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἀγαλμάτων» (ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1886), «Νίκη ἐξ Ἀθηνῶν»¹² καὶ τὸ βάθρον τοῦ Βρυάξιδος», «Ζεὺς Ἄμμων ἐξ Αἰγύπτου»¹³, «Ἀνάγλυφον ἀναθηματικὸν Ἑρμῆ καὶ Νύμφαις» (καὶ αἱ τρεῖς ἐν *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1893), «Ἀρχαῖκὸν ἀγαλμα ἐξ Ἀττικῆς» (ἐν τῇ *Ἀρχ. Ἐφημ.* τοῦ 1902).

Ἐκ τῆς συνοπτικῆς ταύτης ἀναγραφῆς τῶν συγγραφῶν τοῦ κ. Καββαδίου, ἐξ ἧς παρελείφθησάν τινες ἐλάσσονες, καταφαίνεται ὅτι οὗτος ἔχει ἰκανὰ ἐφόδια ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, καὶ ὅτι ἠσυχολήθη σχεδὸν περὶ πάντας τοὺς κλάδους τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης καὶ τῆς Ἐπιγραφικῆς, μάλιστα δὲ περὶ τὴν πλαστικὴν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν ἐπιγραφικὴν. Δὲν δυνάμεθα βεβαίως ν' ἀποκρύψωμεν ὅτι ἐν τοῖν ἡ ἐργασία αὕτη ἐλέγχεται ἐνδεῆς. Ἡ *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνίας*¹⁴ λ.χ. εἶνε βιβλίον ὑποδεέστερον τῆς μεγάλης ἐπιβολῆς συγγραφῆς καθολικῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας τέχνης, καὶ ἐν πολλοῖς ὑπολείπεται τοῦ τεσσαράκοντα καὶ πλέον ἔτη πρὸ αὐτοῦ ἐκ-

δοθέντος ὁμοίου ἑλληνικοῦ ἔργου τοῦ Λουδοβίκου Ῥόσς¹⁵. Ὅτι εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν εὐρημάτων καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐπιγραφῶν εἰσεχώρησαν ἀνακρίβειαι τινες καὶ πλημμέλεια. Ἄλλ' ὅπως δικαίως κρίνωμεν περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας τοῦ κ. Καββαδίου δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ εἶνε πολυμερέστατον, ὅτι πολλὰ τῶν δημοσιευμάτων του ἀναγκασθεὶς ἐν σπουδῇ νὰ γράψῃ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπεξεργασθῇ μετὰ τῆς προσηκούσης ἐπιμελείας· προπάντων δὲ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι διὰ τοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ ὅπερ προσεκόμισε, διὰ τῶν ἀξιολογωτάτων ἐν πολλοῖς παρατηρήσεων αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς φιλοτίμου καὶ συντόνου ἐνεργείας του συνετέλεσε τὰ μάλιστα εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν παρ' ἡμῖν. Οὕτω κρίνοντες, ἐννοοῦμεν κάλλιστα τὸν λόγον δι' ὃν ὁ Γερμανός [Johannes] Baunack, ὀλόκληρον βιβλίον ἐκδούς [*Aus Epidaurus. Eine epigraphische Studie*, Leipzig 1890], ἐν τῷ ὀποίῳ ἐπανορθοῦνται ἀμαρτήματα ἐν ταῖς ἐκδεδομέναις ὑπὸ τοῦ κ. Καββαδίου ἐπιγραφαῖς τῆς Ἐπιδαύρου, προέταξε πρόλογον, ὅπου ἐξαίρει τὸ ἔργον τοῦ Ἑλλήνος ἀρχαιολόγου καὶ μετὰ πολλῶν ἐγκωμίων ἀποφαίνεται περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ ὁ Καββαδίας περιβλεπτον κατέχει θέσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ πολλαχῶς ἐξεδηλώθη ἢ πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησις τῶν ἀλλοδαπῶν σοφῶν. Διότι καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἐν Βερολίῳ ἐξέλεξαν αὐτὸν ἑταῖρον, καὶ ὁ ἐν Παρισίοις «Σύλλογος πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν» ἀπένευμε βραβεῖον εἰς τὸν κατάλογον τῶν γλυπτῶν καὶ τὰς *Fouilles d'Épidaure* καὶ ἡ ἐν Μονάχῳ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν ἠξίωσεν ἀμοιβῆς τὸ βιβλίον του περὶ τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Αἱ ἐνδείξεις αὗται τῆς τιμῆς ὀφείλονται ὁμολογουμένως ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ ἀξίωμα ὅπερ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἔχει ὁ κ. Καββαδίας καὶ ἐβάρυνέ πως εἰς τὴν πλάστιγγα ὁ λόγος ὅτι ὡς γενικὸς ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων εἶνε πολῦτιμος καὶ αἰεὶ ἐλευθέριος ἀρωγὸς τῶν ἐν Ἀθήναις διατριβόντων ἀλλοδαπῶν ἀρχαιολόγων (que comme directeur des antiquités, il est un auxiliaire précieux et toujours libéral pour les savants étrangers qui résident à Athènes), ὡς διαρρήδην λέγει ὁ [Paul Girard], εἰσηγητῆς τῆς ἐκθέσεως περὶ ἀπο-

νομῆς βραβείου εἰς ἔργα τοῦ κ. Καββαδίου ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις «Συλλόγου πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν» (*Révue des études grecques* 1894, σ. χxi). Ἄλλὰ τοῦ λόγου ὄντος περὶ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ὡς δημοσίου λειτουργοῦ εἶνε τοσοῦτον συναφῆς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἰκανότητά του, ὥστε καὶ ἂν ἀκόμη κρίσις τις μονομερῶς εἰς ἐκείνην ἀναφέρεται, ἐμφαίνει ἀναγνώρισιν καὶ ἐκτίμησιν καὶ ταύτης, πολλῶ δὲ μᾶλλον, ὡς εἰκός, ἂν ἀδιακρίτως ἐκφέρηται περὶ ἀμφοτέρων. Δὲν ἔκρινα ἄσκοπον νὰ μνημονεύσω τὰς γνώμας ἀλλοδαπῶν σοφῶν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ κ. Καββαδίου ἐξαίρετον ἀποδίδων σπουδαιότητα εἰς ταύτας, ὅταν ἀναφέρονται εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας Ἑλλήνων ἐπιστημόνων. Διότι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν, ἡ ἀρχαιολογικὴ διαφέρει τὰ μέγιστα τοὺς ἔξω, καὶ μετὰ πολλῆς προσοχῆς παρακολουθοῦσιν οὗτοι ταύτην. Οἱ δὲ διδάσκοντες τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ εἶνε διὰ τὸ ἀξίωμα αὐτῶν ἐταῖροι καὶ συνεργάται τῶν παρεπιδημούντων ἐνταῦθα ἀρχαιολόγων καὶ οἰοῦνται ἐπίσημοι ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ἐν τῷ ἐπιλέκτῳ θιάσῳ τῶν μελῶν τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν. Εὐφρόσουνον δ' εἶνε ὅτι εὐφῆμως εἶνε γνωστὰ καὶ ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς πατρίδος ἡμῶν τὰ ὀνόματα πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων καὶ ὅτι δύο μάλιστα τούτων ἐξόχως τιμῶνται ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν, ὁ Παν. Καββαδίας καὶ ὁ Χρῆστος Τσοῦντας.

Ὁ κ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὧν, ἐπεμελήθη ἐπίσης πολλῶν ἀνασκαφῶν, τῶν ὁποίων σπουδαιότατα εἶνε αἱ ἐν Μυκῆναις γενόμεναι πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Σλείμαν ἀρξαμένου ἔργου. Ἐδημοσίευσεν δὲ ἀρχαιολογικὰς πραγματείας εἰς πολλὰ περιοδικὰ συγγράμματα, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς τὴν Ἄρχ. Ἐφημ., ἥτις ἀπὸ τοῦ 1883 μέχρι τοῦ 1902 περιλαμβάνει 27 ἐν ὄλῳ πραγματείας αὐτοῦ, ὧν τινες ἐκτενέσταται. Πρὸς δὲ τούτοις ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἄρχ. Ἐταιρ.* ἐκθέσεις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν, ὧν ἐξαίρομεν τὴν τοῦ 1886, περιγράφουσαν τὰ προϊστορικὰ ἀνάκτορα τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὴν ἐπιγραφικὴν ἀναφέρονται δέκα περίπου διατριβὰὶ αὐτοῦ, εἰς τὴν γραφικὴν μία πραγματεία περὶ γραπιῆς στήλης (*Ἄρχ. Ἐφημ.* 1896), εἰς τὴν πλαστικὴν ἡ

ἐναίσιμος διατριβὴ αὐτοῦ καὶ πραγματεία περὶ τινος κεφαλῆς ἐκ Μυκηνηῶν (*Arch. Έφημ.* 1902), εἰς τὴν ἀγγειολογίαν πέντε πραγματεῖαι αὐτοῦ περὶ ἀρχαίων ἀγγείων καὶ σκευῶν, εἰς τὴν σφραγιδογλυφίαν καὶ τὴν μικροτεχνίαν καθόλου τρεῖς πραγματεῖαι, δημοσιευθεῖσαι ἐν τῇ *Arch. Έφημ.* καὶ τῇ *Revue archéologique*. Εἰς δὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν πολλὰ περιγραφὰ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων καὶ παρατηρήσεις περὶ αὐτῶν, περιλαμβανόμεναι εἰς τὰς ἐκθέσεις του περὶ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εἰς τινὰ τῶν ἄλλων ἔργων αὐτοῦ. Ἰδιαιτάτα δ' ἐνέκυψεν ὁ κ. Τσοῦντας εἰς τὴν μελέτην τῶν Ἑλληνικῶν τάφων καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς μυκηναϊκῆς λεγομένης ἢ κρητικῆς περιόδου καὶ εἰς τὴν τῆς προηγηθείσης ταύτης προϊστορικῆς περιόδου. Εἶνε δ' ἡ ἔρευνα τῶν περιόδων τούτων ἐκ τῶν δυσχερεστάτων, διὰ τὴν πληθὺν τῶν ἀναφυσόμενων ζητημάτων καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς διακρίσεως δυσδιαγνώστων τεχνικῶν γνωρισμάτων τῶν διαφόρων εὐρημάτων. Ὁ ἐπιλαμβανόμενος δὲ τοιούτων μελετῶν πρέπει ἐφόδιον νὰ ἔχη ἐδραϊὰν καὶ εὐρυτάτην ἀρχαιολογικὴν μόρφωσιν. Ἐν ταῖς μελέταις δὲ ταύταις κατεδείχθησαν μάλιστα αἱ εἰς τᾶλλα ἔργα τοῦ κ. Τσοῦντα διακρίνουσαι ἀρεταί· ἡ ἀπηκριβωμένη παρατήρησις, ἡ βαθεῖα γνώσις τῶν ζητημάτων, περὶ ὧν πραγματεύεται καὶ ἡ ἐμβριθὴς καὶ ἀσφαλὴς κρίσις. Αὐτὰ δ' αἱ ἀρεταὶ μέγα προσδίδουσι κῦρος εἰς τὰς γνώμας καὶ τὰς εἰκασίας αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο οὐδόλως ἀποροῦμεν διὰ τὴν εὐλάβειαν μεθ' ἧς λ.χ. ὀμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ὁ ἐπιφανὴς γάλλος ἀρχαιολόγος Georges Perrot, οἶονεὶ ἀπολογούμενος διότι μετὰ τὸν Τσοῦνταν ἐπιχειρεῖ νὰ γράψῃ περὶ τινῶν τῶν ἐν Βαφειῷ εὐρημάτων ἐν τῷ *Bulletin de correspondance hellénique*. Καὶ ὅτι ποτὲ γερμανὸς ἀρχαιολόγος, εἰδικότητα ἔχων τὴν μελέτην τῶν μυκηναϊκῶν ἀρχαιοτήτων, ὁ ἀποθανὼν διευθυντὴς τῆς *Berl. phil. Wochenschrift* Christ. Belger, ἀντίθετον πρὸς τὴν τοῦ Τσοῦντα ὑπεστήριξε γνώμην περὶ τινος τοπογραφικοῦ ζητήματος, εὐκόλως ἠδυνήθη οὗτος ν' ἀνασκεύασῃ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ γερμανοῦ ἀρχαιολόγου ὡς ἀβασίμους, ἐν ἄρθρῳ του ἐπιγραφομένῳ «Mykenische Streitfragen», ὅπερ ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ *Arch. Jahrbuch* τοῦ Βερολίνου (1895)¹⁶. Καθόλου πάντες ὅσοι ἔγραψαν κρίσεις περὶ τοῦ ἔργου τοῦ κ. Τσοῦντα ἢ διέλαβον

περὶ γνώμων αὐτοῦ ἐν ἰδίοις αὐτῶν βιβλίοις, ἀπονέμουσι πολλὴν τιμὴν καὶ ἐπαίνους εἰς τὸν Ἑλληνα ἀρχαιολόγον. Ὅφειλω δὲ νὰ μὴ παραλίπω ὅτι καὶ διδακτικὴν ἰκανότητα οὐ τὴν τυχοῦσαν φαίνεται ἔχων ὁ κ. Τσοῦντας. Σαφῆς ταύτης τεκμήριον παρέχουσι, ὡς νομίζω, ὅσα χάριν τῶν πολλῶν ἔγραψεν. Εἶνε δὲ ταῦτα ἄρθρα ἐν τῷ περιοδικῷ συγγράμματι *Ἐοσιὰ*, περὶ τῶν Ταναγραίων κορῶν (1885), περὶ τάφων (1887), περὶ τῶν Λιμνῶν, τοῦ ἐν Ἀθήναις χωρίου (1894)· τὸ βιβλιάριον περὶ Ἀκροπόλεως ὅπερ ἐξέδωκεν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων» (1901) καὶ ὁ τόμος ὁ ἐπιγραφόμενος *Μυκῆναι καὶ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς* (Αθ. 1893). Μέτρον τοῦ λόγου εἶνε ὁ ἀκούων, κατὰ τὸν Πλάτωνα¹⁷, ὀλίγοι δὲ καὶ τῶν παρ' ἡμῖν καὶ τῶν ἔξω εἶνε οἱ δυνηθέντες νὰ ἐφαρμόσωσι τὸ σοφὸν τοῦτο παράγγελμα μεθ' ὅσης ὁ κ. Τσοῦντας τέχνης. Προσαρμόζων τὰ γραφόμενα δεξιῶς πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀναγνωστῶν, διδάσκει μετὰ σαφηνείας, ἀπλότητος καὶ χάριτος, χωρὶς νὰ παρεκκλίνῃ ἐπ' ἐλάχιστον τῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας. Καίτοι δ' ἐγράφησαν πρὸς ἄλλον σκοπὸν, προάγουσιν ὅμως καὶ τὰ ἔργα ταῦτα τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, διότι καὶ εἰς ταῦτα ἐγκαταμιγνύει συχνάκις ἰδίας γνώμας ἐμβριθεστάτας καὶ τῶν κοινῶς παραδεδεγμένων πολλαχοῦ ἀπομακρύνεται, ἐπανορθῶν πεπλανημένα διδάγματα. Μάλιστα δὲ τὸ περὶ τῶν Μυκηνῶν βιβλίον του, οὐ μόνον σύνοψιν περιέχει τῶν ἀγνώστων ἄλλοθεν νεωτέρων ἐρευνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνέκδοτα τέως μνημεῖα δημοσιεύονται καὶ ἐρμηνεύονται τὸ πρῶτον ἐν αὐτῷ. Ὁ συγγραφεὺς μετὰ πολλῆς μετριοφροσύνης ὁμολογεῖ ἐν τῷ προλόγῳ ὅτι ἔγραψε τὸ βιβλίον ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Μυκῆνας. Ἄλλ' οἱ δημοσιεύσαντες κρίσεις καὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ, καὶ ὕστερον περὶ τῆς ἀγγλικῆς μεταφράσεως, ἀπεφάνθησαν μετ' ἐπαίνων περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας αὐτοῦ. Ὁ ἐν Παρισίοις «Σύλλογος πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν» ἀπένευμεν εἰς αὐτὸ βραβεῖον, ὁ δ' εἰσηγητὴς τῆς ἐκθέσεως Max. Collignon, δεινὸς ἀρχαιολόγος, χαρακτηρίζει αὐτὸ ὡς εὐσυνείδητον μελέτην, παρέχουσαν πολυτίμους παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως καὶ ἐνὶ λόγῳ ὡς ἐκ τῶν ἀρίστων ἑλληνικῶν ἀρχαιολογικῶν συγγραμμάτων.

[II]

Ἐξ ὧσων εἶπον, κύριοι συνάδελφοι, καταφαίνεται, ὅτι κατ' ἐμὴν γνώμην καταλληλότεροι ὅπως ὑποδειχθῶσιν ὑπὸ τῆς Σχολῆς πρὸς κατάληψιν τῶν δύο ἔδρων τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Τέχνης¹⁸ καὶ τῆς Ἐπιγραφικῆς εἶνε οἱ κ.κ. Χρ. Τσοῦντας καὶ Παναγ. Καββαδίας.

[III]

Μετὰ ταῦτα, μηδενὸς λαμβάνοντος τὸν λόγον, ὁ κ. κοσμήτωρ ἐρωτᾷ τὴν Σχολὴν περὶ τῶν καταλλήλων διὰ τὴν ἔδραν τῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐπήφισαν πάντες οἱ παρόντες καθηγηταί, δέκα καὶ ἐννέα τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν οἱ κ.κ. Ἄ. Χρηστομάνος, Κ. Στέφανος, Σ. Λάμπρος, Σ. Σακελλαρόπουλος, Δ. Πατσόπουλος, Ν. Πολίτης, Ἄ. Δαμβέργης, Π. Καρολίδης, Ν. Ἀποστολίδης, Μ. Εὐαγγελίδης, Γ. Βερναρδάκης καὶ ὁ κοσμήτωρ κ. Δ. Αἰγινήτης ἔδωκαν ψῆφον ὑπὲρ τῶν κ.κ. Τσοῦντα καὶ Καββαδίου, ὁ κ. Χ. Παπαδόπουλος ὑπὲρ τῶν κ.κ. Τσοῦντα καὶ Σβορώνου, ὁ κ. Μηλιαράκης ὑπὲρ τῶν κ.κ. Τσοῦντα καὶ Σοφούλη, οἱ κ.κ. Γ. Μιστριώτης, Ἰ. Χατζιδάκις, Γ. Χατζιδάκις καὶ Σ. Βάσης ὑπὲρ τοῦ κ. Καββαδίου (δῶσαντες λευκὴν ψῆφον ὡς πρὸς τὸ δεύτερον πρόσωπον) καὶ ὁ κ. Μησιόπουλος ὑπὲρ τῶν κ.κ. Καββαδίου καὶ Μυλωνᾶ. Ὁ κ. Μιστριώτης ἐδικαιολόγησε τὴν λευκὴν ψῆφόν του διότι δὲν εἶνε βέβαιος περὶ τῆς διδακτικῆς ἰκανότητος τοῦ κ. Τσοῦντα. Οὕτως ἡ Σχολὴ ὑπέδειξε ὡς καταλλήλους διὰ τὴν ῥηθεῖσαν ἔδραν τοὺς κ.κ. Π. Καββαδίαν διὰ ψήφων δέκα καὶ ἐπτά (17) καὶ τὸν κ. Χρ. Τσοῦνταν διὰ ψήφων δέκα καὶ τεσσάρων (14). Μεθ' ὃ ἐλύθη ἡ συνεδρία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὰ ἐν λόγῳ *Πρακτικὰ* ἀπόκειται σὺν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχεῖο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν [<http://www.archive.uoa.gr> καὶ <http://pergamos.lib.uoa.gr/>]. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ γιὰ τὶς πρόθυμες ἐξυπηρετήσεις τοῦ τὸ προσωπικὸ τοῦ Ἀρχείου, καὶ μάλιστα τοὺς κ.κ. Σ. Κιναμπά, Μ. Χαχλάκη καὶ Ἄ. Ἀντωνόπουλο.

2. Κατὰ τὴν ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὰ *Πρακτικὰ* διορθώθηκαν τὰ ἐκ παραδρομῆς γραφικὰ σφάλματα τοῦ χειρογράφου: σχετικὴ μνεία γίνεται στὶς ὑποσημειώσεις. Ἐνίοτε προστέθηκαν μέσα σὲ ὀρθογώνιες ἀγκύλες, [], ἐντελῶς ἀπαραίτητες συμπληρώσεις ἢ ἄλλες βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις.

3. Προστέθηκαν οἱ (ἀναγκαῖες στὴ φράση, ἐλλείπουσες ὅμως στὸ χειρόγραφο) λέξεις «διὰ τῆς».

4. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς, «*Αθ. 1890*».

5. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς «ἐν τοῖς *Πρακτικοῖς τῆς Ἀρχαιολογίας*».

6. Ἡ ἐπὶ διδακτορία διατριβὴ τοῦ Σοφοῦλη ὑπὸ τὸν τίτλο *Hades in der antiken Kunst* δημοσιεύθηκε τὸ 1884 στὸ Würzburg.

7. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς, «ἀρχαίου».

8. Νοεῖται τὸ ἐξάτομο *Λεξικὸν Ἑγκυκλοπαιδικὸν* ποῦ οἱ ἐκδότες Μπάρτ καὶ Χίρστ ἐξέδωκαν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1890 ἕως τὸ 1898. Τοὺς δύο πρώτους τόμους (1890, 1891) ἐπιμελήθηκε ὁ Ν. Γ. Πολίτης.

9. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς, «τῷ 1886».

10. Ἀκριβέστερα: *Τοπογραφικὰ Ἀθηνῶν κατὰ τὰς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἀνασκαφάς*.

11. Ἀκριβέστερα: *Ἐπιγραφὰ ἀναθηματικὰ τῶν Ἀπόλλωνι, ὑπὸ Μακραιῶς*.

12. Λεῖπουν στὸ χειρόγραφο οἱ λέξεις «ἐξ Ἀθηνῶν».

13. Λεῖπουν στὸ χειρόγραφο οἱ λέξεις «ἐξ Αἰγύπτου».

14. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς, «*τῆς ἀρχαίας*».

15. *Ἐγχειρίδιον τῆς ἀρχαιολογίας τῶν τεχνῶν ὑπὸ Λουδοβίκου Ῥοσσίου. Διανομὴ 1: Ἱστορία τῆς τέχνης μέχρι ἀλώσεως Κορίνθου*, Ἀθήνησι 1841.

16. Ἀκριβέστερα: τὸ ἄρθρο ἐπιγράφεται: «Zu einigen mykenischen Streitfragen» καὶ δημοσιεύθηκε στὸ *Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts* τοῦ 1895, σ. 143-151.

17. Ὑπαινιγμὸς στὴ γνωστὴ φράση τῆς Πολιτείας (V 450b) μέτρον δέ γ', ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὁ Γλαύκων, τοιοῦτων λόγων ἀκούειν ὅλος ὁ βίος νοῦν ἔχουσιν.

18. Στὸ χειρόγραφο, ἐκ παραδρομῆς, «τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης».

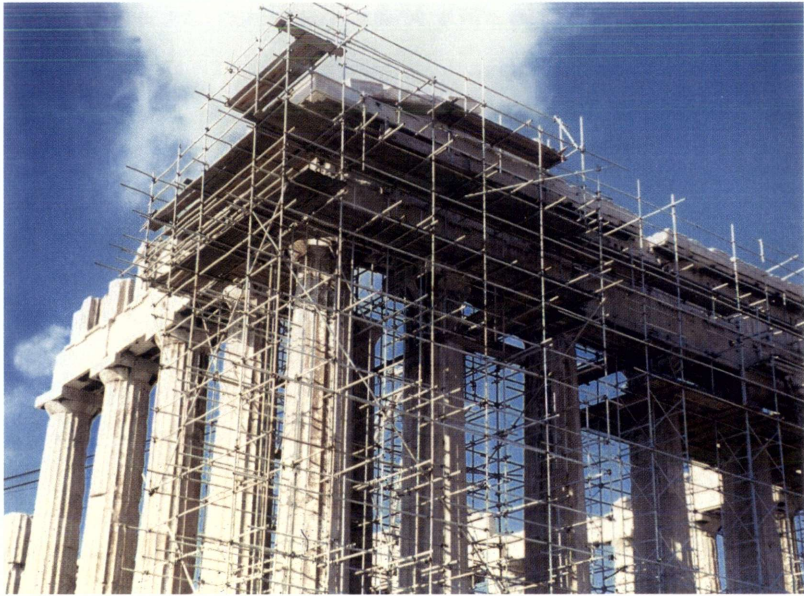
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΔΥΟ ΑΛΛΗΛΕΝΔΕΤΟΙ ΤΟΜΕΙΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Είναι πλέον γεγονός, ότι η μελέτη των αρχαίων εύρημάτων καταλήγει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα, όταν για το ίδιο θέμα συνεργαστούν αρχαιολόγοι και μελετητές της αρχαίας τεχνολογίας. Η μελέτη του αρχαιολόγου συμπληρώνεται και ενισχύεται, όσο περίεργο και να ακούγεται, από εκείνη ενός ειδικού τεχνικού. Στο κείμενο που ακολουθεί ο γράφων θα παρουσιάσει ένα μοναδικό παράδειγμα ανάμεσα σε πολλές άλλες συνεργασίες, που είχε και συνεχίζει να έχει με αρχαιολόγους, για να διαπιστώσει ο αναγνώστης το πόσο ωφέλιμη είναι η συνεργασία ανάμεσά τους.

Πρό καιρού ο αρχαιολόγος κ. Α. Βόρδος και η πολιτική μηχανικός κ. Μ. Μεντζίνη είχαν καλέσει τον γράφοντα στο Αΐγιο, προκειμένου να μελετήσει από δικής του πλευράς τους σιδερένιους συνδέσμους του ναού της Τραπεζάς, δεδομένου ότι στο παρελθόν είχε ήδη μελετήσει τους σιδερένιους συνδέσμους του Παρθενώνα και του Έρεχθείου. Η Τραπεζά είναι μια περιοχή που απέχει 8 χιλιόμετρα από το Αΐγιο¹. Η μεταλλουργική έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, αλλά οδήγησε σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα, που έρχονται να βεβαιώσουν τις αρχαιολογικές απόψεις και αυτό πρέπει να θεωρηθεί πολύ σημαντικό.

Ο αναγνώστης ας μὴν ἀνησυχῆ. Δὲν θὰ προβληθοῦν περίπλοκες μεταλλουργικές λεπτομέρειες, ἀλλά, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, θὰ σχολιασθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας καὶ βεβαίως τὰ σχόλια καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ γράφοντος. Ἡ ἀρχὴ θὰ γίνῃ μὲ τὴν ἐξέταση τῶν πρώτων ὑλῶν, πὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἀρχαῖοι μεταλλοτεχνίτες τόσο γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σιδερένιων συνδέσμων τοῦ κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Τραπεζᾶς, ὅσο καὶ ἐκείνων τῶν ναῶν τῆς Ἀκρόπολης (εἰκ. 1 καὶ 2), προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπάρχουν μεταξύ τους κάποια κοινὰ σημεῖα. Τὸ ἴδιο θὰ ἀκολουθήσῃ ὅταν θὰ συγκριθοῦν οἱ τεχνολογίες πὺ οἱ μεταλλοτεχνίτες ἐφάρμοσαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν συνδέσμων τῶν ἐν λόγῳ ναῶν.

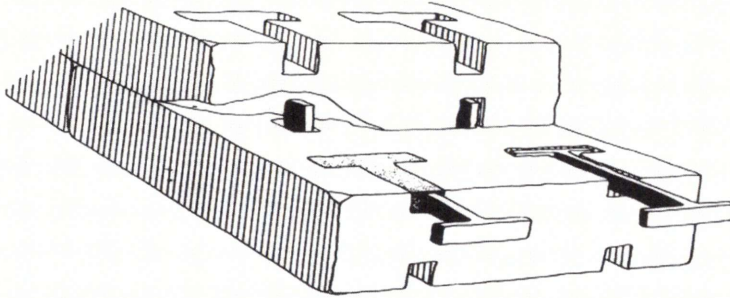
Είκ. 1. ΝΑ Πλευρά του Παρθενώνα απ' όπου ελήφθησαν δείγματα σιδερένιων συνδέσμων μετά την αντικατάστασή τους από αντίστοιχους συνδέσμους τιτανίου.

Είκ. 2. Έρεχθειον. Η νότια πλευρά με την πρόταση των Καρυστίδων και η ανατολική όψη του όπως άναστηλώθηκε.

Εἰκ. 3. Σιδερένιο διπλὸ ταῦ ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα.

Εἰκ. 4. Σκαρίφημα, ποὺ δείχνει τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν σιδερένιων διπλῶν ταῦ καὶ τῶν γόμφων, καλυμμένων μὲ μόλυβδο.

Πρῶτες ὕλες

Ἡ πολυετής ἐμπειρία τοῦ ἐν λόγῳ ἐρευνητοῦ στὴ Χαλυβουργικῇ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ γνωρίζει τὴν προέλευση καὶ τὴν ποιότητα ὅλων τῶν μεταλλευμάτων σιδήρου τῆς χώρας μας. Χρησιμοποιήθηκαν πολλὰ εἶδη μεταλλευμάτων, προερχόμενα ἀπὸ τὴ Σέριφο, τὴν Θάσο, τὴν Κρήτη καὶ πολλὰ ἄλλα μέρη τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Εἶχε ὅμως καὶ ἄλλη μὲ εὐκαρία, ποὺ τόσο τὸν βοήθησε στὴν ἔρευνα τοῦ τομέα τῆς ἀρχαίας τεχνολογίας. Κάθε τόσο πολλοὶ τοῦ ἔφερναν δείγματα ἀπὸ

ὅλη τὴν Ἑλλάδα μὲ στόχο νὰ πλουτίσουν. Καὶ δὲν εἶχαν ἄδικο, ἀφοῦ γιὰ τὴν παραγωγή 1200 τόνων σιδήρου ἔπρεπε νὰ τροφοδοτοῦν τὴν ὑψικάμινο μὲ 2500 περίπου μεταλλεύματα ἡμερησίως. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἔγινε γνώστης τῶν σιδηρομεταλλευμάτων κάθε περιοχῆς τῆς χώρας.

Ἡ ἔρευνα, λοιπὸν, ἔδειξε ὅτι τὰ μεταλλεύματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν συνδέσμων τόσοσιν τῶν ναῶν τῆς Ἀκρόπολης, ὅσον καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Τραπεζᾶς προέρχονταν ἀπὸ τὴ Λακωνία². Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς σιδερένιους τρίποδες τῆς Ὀλυμπίας³, ποὺ ὁ συγγραφέας εἶχε μελετήσῃ ἀρκετὰ χρόνια νωρίτερα. Τὰ μεταλλεύματα τῆς Λακωνίας δὲν χρησιμοποιήθηκαν, ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ ὄλων αὐτῶν ἔγινε στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ γιὰ τὴν ποιότητά τους εἶναι ἐξαιρετικὴ. Πράγματι, ἐκεῖ ὑπάρχουν τὰ πρὸ πλούσια μεταλλεύματα σὲ σίδηρο καὶ τὰ πρὸ καθαρὰ ὡς πρὸς τὶς ξένες ἀκαθαρσίες, ποὺ τόσο βλάπτουν τὴν ποιότητα τοῦ παραγόμενου σιδήρου. Ἡ χρῆση λοιπὸν τῶν πλούσιων καὶ καθαρῶν μεταλλευμάτων τῆς Λακωνίας ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ καὶ μοναδικὸ κοινὸ σημεῖο ὄλων τῶν παραπάνω περιπτώσεων. Ὁ παραχθεὶς ὅμως σίδηρος καὶ χάλυβας σὲ κάθε περίπτωσιν ἦταν τελείως διαφορετικὸς, χαρακτηρίζῃ τὴν κάθε ἐποχὴ καὶ βεβαιώνει τὴν ἀρχαιολογικὴ ἄποψη, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Τραπεζᾶς δὲν ἀνήκει στὴν κλασικὴ ἀλλὰ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν σίδηρο καὶ τὸν χάλυβα

Οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι, ὅταν ἀναφέρονταν στὸν σίδηρο, ἐννοοῦσαν τὸν σίδηρο, ἀλλὰ καὶ τὸν χάλυβα. Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν εἶναι, ποῖα ἡ διαφορὰ τους; Ὁ καθαρὸς σίδηρος εἶναι ἓνα μέταλλο πολὺ μαλακό, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ μαλακὰ σύρματα καὶ συρματοπλέγματα. Ἀκόμα καὶ τὰ σκληρὰ καρφιά, μικρὰ καὶ μεγάλα, ἂν τὰ πυρῶσουμε μετατρέπονται σὲ πολὺ μαλακὰ καρφιά, κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἀρχικὴ τους σκληρότητα δὲν ὀφειλόταν στὴ σύνθεσή τους, ἀλλὰ στὴ διαμόρφωσή τους στὴ θερμοκρασία τοῦ περιβάλλοντος, ὅποτε παραμορφώνεται ἡ κρυσταλλικὴ τους δομὴ (ἐνδοτραχύνεται) καὶ τελικὰ ἐμφανίζονται σκληρὰ.

Ἀντίθετα, ἂν μὲ κάποιο τρόπο εἰσχωρήσει στὸν σιδήρου ἄνθρακας, τότε δημιουργεῖται μιὰ ἔνωση σιδήρου καὶ ἄνθρακα πολὺ σκληρῆ. Τὸ κράμα αὐτὸ σιδήρου - ἄνθρακα ὀνομάζουμε χάλυβα. Ἐνα κράμα, ποὺ ἔχει τὴ μαγικὴ ιδιότητα νὰ σκληραίνει μὲ τὴ γνωστὴ θερμικὴ κατεργασία τῆς βαφῆς, ὅταν πυρακτωμένος βυθιστεῖ ἀπότομα στὸ κρύο τὸ νερὸ ἢ στὸ λάδι. Αὐτὴ ἡ μαγικὴ ιδιότητα ἐπηρέασε τὸν Ὅμηρο τόσο πολὺ, ποὺ τὴν ἀναφέρει στὴν Ὀδύσεια⁴, ὅταν κάνει παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴ σκλήρυνση τοῦ χάλυβα καὶ τὴν τύφλωση τοῦ Πολύφημου ἀπὸ τὸν πανοῦργο Ὀδυσσεά καὶ τοὺς συντρόφους του. Ὁ συγγραφέας προτιμᾷ ἀπὸ ὅλες τὶς μεταφράσεις ἐκείνη τοῦ Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, γιατί τὸν ἀγγίζει περισσότερο συναισθηματικά: *«...Πῶς, ὅταν τὸ σκεπάρνι του γιὰ τὸ τρανὸ πελέκι χώνει στὸ κρύο τὸ νερὸ χαλκιάς (βέβαια πυρακτωμένο), χοχλοβουίζει ἐκεῖνο καὶ δύναμη στὸ σίδηρο γεννώντας, ἔτσι τσίριξε τὸ μάτι (τοῦ Πολύφημου) στὸ λιόξυλο τριγύρω.»*

Ὅπως παρατηρεῖ κανεὶς, ὁ Ὅμηρος ἀναφέρεται λεκτικὰ στὸν σιδήρου, ἐννοεῖ ὅμως τὸν χάλυβα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο μέταλλο, τὸν χαλκὸ. Ποτὲ οἱ ἀρχαῖοι δὲν χαρακτηρίζαν τὸ κράμα χαλκοῦ καὶ κασιτέρου ὡς κρατέρωμα (κ. μπροῦντζο). Πάντα μιλοῦσαν γιὰ χαλκὸ καὶ ἐννοοῦσαν καὶ τὰ δύο. Ὁραῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἐλευσίνας, τὸ ἀρχαιότερο εὐρωπαϊκὸ πρότυπο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ποιότητος τῶν μπροῦντζινων ἐμπολίων καὶ πόλων ἀνάμεσα στοὺς σπονδύλους τῆς Φιλώνειας Στοᾶς, ἓνα οἰκοδομικὸ ἀριστοῦργημα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., ποὺ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ἐπίσης ὠραίου κτηρίου, τοῦ Τελεστηρίου. Σὲ κάποιο σημεῖο, λοιπὸν, διαβάζουμε⁵: *...χαλκοῦ δὲ ἐργάσεται Μαριέως, κεκραμένου τὴν δωδεκάτην τὰ ἔνδεκα χαλκοῦ τὸ δὲ δωδέκατον καττιτέρου....* Ἐδῶ φαίνεται καθαρά, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μπροῦντζο καὶ ὄχι γιὰ καθαρὸ χαλκὸ.

Ἡ διαφορὰ τῆς τεχνολογίας ἀνάμεσα στοὺς σιδερένιους συνδέσμοις τοῦ ναοῦ τῆς Τραπεζᾶς καὶ ἐκείνων τοῦ Παρθενῶνα πείθουν ὅτι ὁ πρῶτος ἀνήκει στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ.

Ἡ διαφορὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴ μεταλλουργικὴ μελέτη,

ὅπου διαπιστώνεται ὅτι οἱ μεταλλοτεχνίτες τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς παρήγαγαν ἓνα μαλακὸ σίδηρο, ποὺ περιεῖχε καὶ νησίδες σκληροῦ χάλυβα (δηλαδὴ κράμα σιδήρου καὶ ἄνθρακα (βλ. εἰκ. 5-6). Μὲ ἄλλα λόγια δὲν γνώριζαν στὴν ἐποχὴ τους νὰ παράγουν χωριστὰ μαλακὸ σίδηρο καὶ χωριστὰ σκληρὸ χάλυβα, ἀλλὰ ὅ,τι ἔβγαине ἀπὸ τὸ καμίνι. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν τεχνολογία τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου καὶ ἀποτελεῖ σοβαρὴ πρόοδο, ἀλλὰ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι πράγματι ὁ ναὸς τῆς Τραπεζῆς ἀνήκει στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἀντίθετα, οἱ Ἀθηναῖοι τεχνίτες γνώριζαν νὰ παράγουν χωριστὰ μαλακὸ σίδηρο μὲ ἐλάχιστο ἄνθρακα καὶ σκληρὸ χάλυβα. Αὐτὲς λοιπὸν τὶς δυὸ ποιότητες τὶς συγκλοῦσαν μεταξύ τους μὲ σφυρηλάτηση σὲ ὑψηλὲς θερμοκρασίες (1200⁰ - 1300⁰C). Εἶναι οἱ θερμοκρασίες στὶς ὁποῖες ὁ χάλυβας βγάζει σπῆτες, εἶναι πολὺ μαλακὸς καὶ συγκολλητὸς κατὰ τὸ γνωστὸ: «Τὸ σίδηρο στὴ βράση του κολλάει». (Στὴν εἰκ. 7 φαίνεται ὁ μαλακὸς σίδηρος μὲ τὴ λευκὴ ἐμφάνιση νὰ ἔχει συγκολληθεῖ ἀνάμεσα σὲ δύο σκληρὰ στρώματα χαλύβων μὲ τὸ σκοτεινὸ χρῶμα.)

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μεταλλουργικὴ ἔρευνα ἔδειξε τὴ μεγάλη τεχνολογικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μεταλλουργία τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ ἐκείνης τῶν κλασικῶν χρόνων καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ ναὸς τῆς Τραπεζῆς ἀνήκει πράγματι στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ ὄχι στὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Ἀπομένει νὰ ἐξεταστοῦν οἱ σιδερένιοι σύνδεσμοι τοῦ Ἐπικούρειου Ἀπόλλωνα, ποὺ χρονολογικὰ ἔπεται τοῦ Παρθενῶνα καὶ τοῦ Ἐρεχθεῖου γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπάρχει κάποια ἄλλη ἐξέλιξη στὸν τομέα τῆς μεταλλουργικῆς τεχνολογίας.

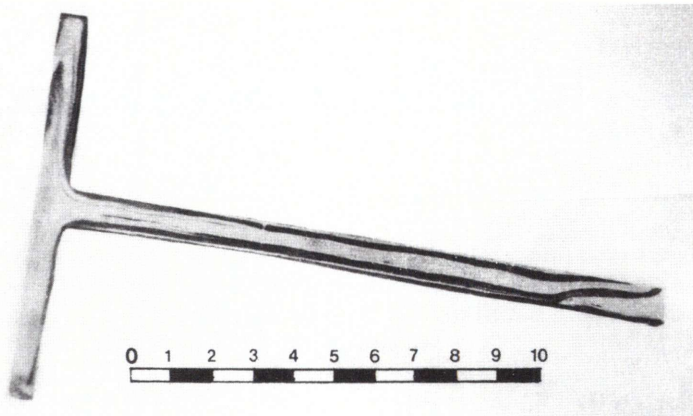
Τέλος, τὰ μέχρι τοῦδε συμπεράσματα ὑπογραμμίζουν τὸ πῶς ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ τεχνολογία λειτουργοῦν ἀλληλένδετα καὶ τὸ πῶς συμπληρώνει ἡ μία τὴν ἄλλη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ συγγραφέας δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναφέρει τὸ πόσο εἶναι εὐτυχῆς ποὺ χρόνια τώρα συνεργάζεται μὲ ἀξιόλογους ἀρχαιολόγους καὶ δὲν ξεχνᾷ ποτέ, ὅταν πρὶν πενήντα πέντε χρόνια, μιὰ εὐλογημένη ἡμέρα τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ τὴ διάβρωση τῶν χάλκινων ἀγαλμάτων τοῦ Πειραιᾶ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κούρου καὶ τῆς Ἄρτεμης, ποὺ τώρα ἐκτίθενται στὸ

Είκ. 5. Διακρίνεται στο άριστερό τμήμα του συνδέσμου νησίδα σκοτεινόχρωμου σκληρού χάλυβα.

Είκ. 6. Λεπτομέρεια της άνωτέρω εικόνας.

Είκ. 7. Μακροσκοπική εξέταση ενός συνδέσμου μετά τη λείανση, στίλβωση και προσβολή με Nital 10%. Έμφανίζεται η μακροσκοπική δομή του σιδερένιου ταύ, όπου μία μαλακή σιδερένια στρώση έχει συγκολληθεί ανάμεσα σε δύο σκοτεινόχρωμες χαλύβδινες στρώσεις με σφρηλασία σε θερμοκρασία περίπου 1250°C - 1300°C.

Μουσείο της πόλεως αυτής, ἐνῶ τότε, μὴ ὑπάρχοντος τοῦ ἐν λόγῳ μουσείου, ἡ φύλαξη καὶ ἡ συντήρησή τους ἔλαβε χώρα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἡ ἐν λόγῳ μελέτη⁶, τὸν ὀδήγησε στὴν ἀπόκτηση τοῦ διδακτορικοῦ του διπλώματος. Τότε συνέβη τὸ ἀνέλπιστο. Ὁ δημοσιογράφος Μίλτης Παρασκευαΐδης ἀνέφερε τὴν ἐργασία του στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή* μὲ ἐξαιρετικὰ σχόλια καὶ τότε τὸν πλησίασαν πολλοὶ ἀρχαιολόγοι, μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάστηκε⁷. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ζεῖ καθημερινὰ μέσα σὲ ἓνα τέτοιο παράδεισο, ποῦ δὲν εἶχε φανταστῆ ποτὲ τὴν ὑπαρξή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴν Τράπεζα, ποῦ βρίσκεται πολλὰ χιλιόμετρα δυτικὰ τοῦ Αἰγίου.
2. Varoufakis G. J., The iron clamps and dowels from the Parthenon and Erechthion, *Journal of Historical Metallurgy Society* 26, 1992. Βαρουφάκης Γ., Πῶς ἄντεξαν στὴ διάβρωση τόσων αἰώνων οἱ σιδερένιοι σύνδεσμοι καὶ γόμφοι τῶν ναῶν τῆς Ἀκρόπολης, *Ἀρχαιολογία*, Τεύχος 45, Δεκέμβριος 1992.
3. Βαρουφάκης Γ., *Χημικὴ καὶ μεταλλουργικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ 19 σιδερένια πόδια τριπόδων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς* (Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ 1979).
4. Ὁμ. Ὀδύσ. ι, 391-394.
5. Βαρουφάκης Γ., *Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ Ποιότητα, Ἡ Ἱστορία καὶ ὁ Ἑλεγχος τῶν Ὑλικῶν ποῦ σημάδεψαν τὸν Ἑλληνικὸ Πολιτισμὸ*, σ. 54-59, Αἴολος, 2η Ἔκδοση (Ἀθῆνα 1996). Varoufakis G., *Ancient Greek Standards, The history and Control of the Materials which left their mark on Greek Civilisation* (Aeolos, 1999).
6. Βαρουφάκης Γ., *Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς διαβρώσεως ἀρχαίων βροντζῶν*, Διατριβὴ ἐπὶ Διδακτορίᾳ (Ἀθῆναι 1965). Ἡ μελέτη τοῦ Κούρου καὶ τῆς (μικρῆς) Ἄρτεμης ἔγινε στὰ ἐρευνητικὰ ἐργαστήρια τῆς Χαλυβουργικῆς, ὅπως καὶ ὅλες οἱ μέχρι σήμερον ἐρευνητικὲς ἐργασίες τοῦ συγγραφέα.
7. Ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας φοβᾶται μήπως ξεχάσει κάποιον συνεργάτη ἀρχαιολόγο, προτιμᾷ νὰ μὴν ἀναφέρει κανέναν παρὰ νὰ ἀδικήσει ὅσους (καὶ δὲν εἶναι λίγοι) συνεργάστηκαν μαζί του στὴ μακρόχρονη διαδρομὴ τῆς ἐρευνητικῆς του ἐργασίας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΡΟΥΦΑΚΗΣ

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ Δ.Σ.
ΤΗΣ Α.Ε. ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗΣ

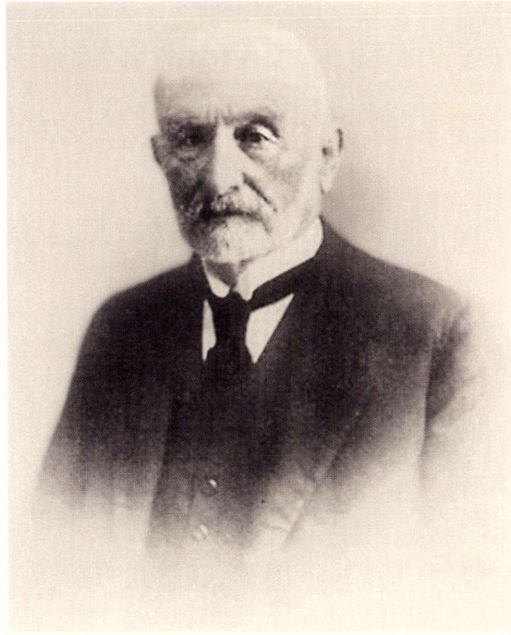
ΟΙ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΣΤΟ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ*

Γιορτάζουμε σήμερα τὸ ἰωβηλαῖο τῆς ἑκατοντάχρονης Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Ἀποτελεῖ μεγάλη τιμὴ γιὰ μένα ἡ πρόκληση νὰ παρουσιάσω μὲ συντομία τὶς ἐμπειρίες μου ἀπὸ τὴ μακρὰ συνεργασία μὲ τοὺς συναδέλφους τῆς Σχολῆς στὸν κοινὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀποκάλυψη, τὴν προστασία, τὴν ἀνάδειξη καὶ τὴ μελέτη τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τοῦ τόπου. Οἱ ἱστορικοὶ δρόμοι τῶν δύο λαῶν διασταυρώθηκαν καὶ ταυτίστηκαν τόσες φορὲς στὸ παρελθόν, ὥστε οἱ πολιτισμοὶ τους νὰ ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν Ἀρχαιολόγων ἐνέχει μία ἰδιαίτεροτητα, ποὺ στηρίζεται στὴ συνείδηση ὅτι τὸ ἀντικείμενο μελέτης εἶναι ὁ κοινὸς ἑλληνορωμαϊκὸς πολιτισμὸς.

Ἐχοντας γεννηθεῖ καὶ μεγαλώσει στὴν Κρήτη, διαθέτω τὸ προνόμιο νὰ μπορῶ νὰ προσθέσω ἄλλα 25 χρόνια στὴν ἱστορία τῆς ἀγαστῆς αὐτῆς συνεργασίας. Γιατὶ μπορεῖ μὲν ἡ Σχολὴ νὰ ἰδρύθηκε ἐπίσημα τὸ 1909, ὅμως ἡ οὐσιαστικὴ δράση τῶν Ἰταλῶν Ἀρχαιολόγων, εἰδικὰ στὴν Κρήτη, ἄρχισε τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1884.

Ἡ Κρήτη βρισκόταν ἀκόμα ὑπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ κυριαρχία, μὲ τὴν ψυχὴ στραμμένη στὸν ἐθνικὸ κορμὸ τῆς «παλιᾶς Ἑλλάδας». Μία διαρκῆς ἐπανάσταση κυριαρχοῦσε στὸ νησί. Ἄλλοι πολεμοῦσαν μὲ τὰ τουφέκια. Κάποιοι ρομαντικοὶ ἰδεολόγοι πάσχιζαν νὰ φέρουν στὸ φῶς τὰ ὑλικά κατάλοιπα τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, ὅπως ὁ Μίνωας Καλοκαρινός, ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας τῆς Κνωσοῦ. Αὐτοὶ ὅμως ποὺ μὲ ἐνθέρμο ζῆλο καὶ μὲ ἐπιστημονικὰ ἐφόδια ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς σωτη-

* Ὁμιλία ποὺ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Χαράλαμπο Κριτζᾶ στὶς 20 Ἰουλίου 2006 κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῶν 100 χρόνων τῆς Ἰταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς.

Ἰωσήφ Χατζιδάκις (1848-1936).

Στέφανος Ξανθουδίδης (1864-1928).

ρίας καὶ ἀνάδειξης τῶν ἀρχαίων τοῦ νηιοῦ ἦταν οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἄλλοι φιλάρχαιοι ποὺ ἴδρυσαν τὸν «Φιλεκπαιδευτικὸ Σὺλλογο Ἡρακλείου».

Πρόεδρος τοῦ ὁ μαιευτήρας Ἰωσήφ Χατζιδάκις, μορφὴ σεβάσμια ἀλλὰ καὶ γεμάτη φλόγα, ποὺ ὁ Κλεμανσὼ θὰ ὀνόμαζε «ἡ λυσοῶσα ἀρχαιολογία». Γραμματέας τοῦ Συλλόγου ἡ σεμνή, δωρική μορφὴ τοῦ σοφοῦ Στέφανου Ξανθουδίδη. Ἄνθρωποι προικισμένοι μὲ βαθεῖα παιδεία καὶ εὐρὺ πνεῦμα, χωρὶς συμπλέγματα κατωτερότητας καὶ ἐπαρχιώτικες ἀντιλήψεις, ἐνεθάρρυναν ξένους Ἀρχαιολόγους νὰ μείνουν καὶ νὰ δουλέψουν στὴν Κρήτη. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἀνταποκρίθηκαν ἦταν ὁ Federico Halbherr, μαθητὴς τοῦ μεγάλου Domenico Comparetti, ποὺ ἦλθε στὸ νησί τὸ 1884.

Τὸ δέλεαρ ἦταν οἱ ἐπιγραφές μὲ τὰ παράξενα ἀρχαῖα γράμματα ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ βγαίνουν στὸ φῶς. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε πὼς κάποια ἄλλα μυστηριώδη ἰδιογράμματα πάνω σὲ κρητικὲς σφραγίδες ὀδήγησαν λίγα χρόνια ἀργότερα τὰ βήματα τοῦ Arthur Evans στὴν Κρήτη. Ἦταν τέτοιο τὸ κύρος τοῦ Ἰωσήφ Χατζιδάκι, ποὺ ἐνῶ δὲν ἀποτελοῦσε ἐπίσημη κρατικὴ ἀρχὴ στὰ χρόνια αὐτὰ τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐνεργοῦσε, ὡς Πρόεδρος τοῦ «Φιλεκπαιδευτικοῦ Συλλόγου», σὰν μία ἄτυπη Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ποὺ σέβονταν καὶ ἀναγνώριζαν οἱ ξένοι ἐπιστήμονες. Ὁ σεβασμὸς ἀλλὰ καὶ ἡ ἐγκάρδια φιλία ἦταν τὰ σταθερὰ θεμέλια πάνω στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε ἡ συνεργασία τῶν μεγάλων ἐκείνων πρωτοπόρων τῆς Ἀρχαιολογίας, ὅπως εὐγλωττα δείχνει ἡ φωτογραφία, μὲ τὸν Χατζιδάκι νὰ κάθεται ἀνάμεσα σὶ τὸν Evans καὶ τὸν Halbherr, μὲ ὄρθιους τοὺς Savignoni καὶ Mariani. Ὁ ἀλληλοσεβασμὸς καὶ ἡ φιλία θὰ χαρακτηρίζουν ἔκτοτε τὶς σχέσεις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῶν Ἰταλῶν Ἀρχαιολόγων.

Εἰδικὰ στὴν περίπτωση τοῦ Halbherr, ἡ σχέση του μὲ τὴν Κρήτη δὲν περιορίσθηκε σὲ ξερὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Ἀγάπησε καὶ πόνησε τὸ νησί, ποὺ ὑπέφερε ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου. Ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Χατζιδάκι (ποὺ μᾶς παρουσίασε ὁ Enzo La Rosa) ἀποτελεῖ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὸ πόσο προσπάθησε νὰ ἀνακουφίσει τοὺς Κρητικούς, κάνοντας ἐράνους, στέλνοντας φάρμακα καὶ προσφέροντας ὑποτρο-

A. Evans, Ί. Χατζιδάκις, F. Halbherr, Savignoni, Mariani.

Federico Halbherr (1857-1930).

φίες σὲ Κρήτες σπουδαστές. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ τῆς Κρήτης γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ τῆς ἔδειξε ἦταν πλουσιοπάροχη. Εὐτύχησε νὰ ἀνακαλύψει τὴ βασίλισσα τῶν ἐπιγραφῶν στὴ Γόρτυνα, ποὺ αὐτόματα ἔγινε τὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐπιγραφολόγων καὶ ἱστορικῶν τοῦ δικαίου.

Μοιάζει μὲ πραγματικὸ μυθιστόρημα ὁ ἀγώνας ποὺ κατέβαλαν Χατζιδάκις, Halbherr καὶ Ξανθουδίδης γιὰ τὴν σωτηρία τῆς Μεγάλης Ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν ἀμάθεια τῶν χωρικῶν, τὶς ἐπεμβάσεις τῶν Ὀθωμανικῶν Ἀρχῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπειλὴ ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ, μὲ τὸν Χατζιδάκι ἐπὶ τόπου νὰ ματαιώνει ἐνέργειες τοῦ τοπικοῦ διοικητῆ καὶ τὸν Ξανθουδίδη νὰ πηγαινοέρχεται μὲ ἄλογο ἀπὸ τὴ Γόρτυνα ἕως τὴν Ἁγία Βαρβάρα, ὅπου ὑπῆρχε ὁ πλησιέστερος τηλεγράφος, γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν στὰ Χανιά.

Στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο ὁ Halbherr ἔμαθε καλὰ τὰ νέα ἑλληνικὰ καὶ μάλιστα καὶ τὴν κρητικὴ διάλεκτο (ἄλλη μία ἀρχὴ ποὺ τὴν τηροῦν σχεδὸν ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς). Ἀνέπτυξε στενὲς φιλίες μὲ τοὺς ντόπιους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεχωρίζει ἡ ἀδελφικὴ του σχέση μὲ τὸν πρῶτο ἐπιστάτη τῶν ἰταλικῶν ἀνασκαφῶν στὴ Μεσαρά, τὸν θρυλικὸ Μανώλη Ἡλιάκη. Δὲν ἔχω δεῖ πῶς ἄδολη σχέση φύλακα μὲ τὰ ἀρχαῖα ποὺ φυλᾷ στὸ ἴδιο του τὸ σπίτι. Πρόλαβα καὶ γνώρισα τὸν διάδοχό του, τὸν μικροσκοπικὸ μὰ φλογερὸ Ἀλέξανδρο Βενέτικο, τὸ «Στοιχεῖο τῆς Φαιστοῦ», ποὺ ἀπαθανάτισε ὁ Henry Miller στὸν «Κολοσσὸ τοῦ Μαρουσιοῦ». Στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο πάντα, ὁ ἄτυχος ἔρωτας τοῦ Halbherr μὲ μίαν Ἡρακλειώτισσα, τὴ Σκεύω Καλοκαρινοῦ, ἀνηψιὰ τοῦ Μίνωα, πρώτου ἀνασκαφέα τῆς Κνωσοῦ, συνέδεσε τὸν ἥρωα κτίστη τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς μὲ τοὺς προδρόμους τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ φλόγα τοῦ εἰδυλλίου αὐτοῦ θὰ τρεμοπαίζει γιὰ πάντα μέσα στὶς σελίδες τοῦ «Αἰῶνα τῶν Λαβυρίνθων» τῆς Ρέας Γαλανάκη.

Μὲ τὸν Halbherr καὶ τὴν ἐποχὴ του, ὅσο κι ἂν φαίνεται μακρινή, μὲ συνδέουν κάποιες ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς γέφυρες.

Ἀπὸ μικρὸ παιδί στὸ Ἡράκλειο περνοῦσα τὸ δρόμο ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του καὶ περιεργαζόμενα τὸ παλιὸ τούρκικο

Luigi Pernier (1874-1937).

Giuseppe Gerola (1877-1938).

κονάκι με τὰ καφασωτὰ καὶ τὴν κρήνη, πού ἔγινε τὸ σπίτι τῆς Σχολῆς. Στὴν αὐλή με τὸ συντριβάνι δροσίστηκαν γενεές Ἀρχαιολόγων, με πρώτους τοὺς μαθητὲς καὶ συνεργάτες τοῦ Halbherr, ὅπως οἱ Savignoni, Mariani, Patroni, Taramelli, De Sanctis, ὁ πρῶτος Διευθυντὴς τῆς Ἰταλικῆς Σχολῆς L. Pernier, πού τὸ ὄνομά του δόθηκε ἐπίσης σὲ ἓνα δρόμο τοῦ Ἡρακλείου, καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Στὴν αὐλή τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ, πού ἀποτελεῖ ἓνα σπάνιο δείγμα ἀρχοντικοῦ τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου καὶ πού διασώθηκε χάρις στὴν Ἰταλικὴ Σχολή, θὰ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ μπῶ ἀρκετὲς φορὲς ἀπὸ τότε.

Λίγο πρὸ πάνω, τὸ ἐλαιοτριβεῖο πού ἀλέθαμε τίς ἐλιές μας βρισκόταν σ' ἓνα δρομάκι με τὸ περίεργο ὄνομα «Ὀδὸς Γκερόλα», δυσανάλογα μικρὸ γιὰ τὴν προσφορὰ τοῦ μεγάλου μεσαιωνολόγου Giuseppe Gerola, πού, ὅπως θὰ μάθαινα ἀργότερα, μελέτησε τὰ ἐνετικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης καὶ ἐξέδωσε τὸ μνημειῶδες πολύτομο σύγγραμμα. Γνώρισα ὅμως καὶ δύο ζωντανοὺς θρύλους τῆς ἐποχῆς τοῦ Halbherr, πού χάρις στὴ μακροζωία τους γεφύρωσαν τὸν 19ο αἰῶνα με τὴν ἐποχή μας. Ἡ μεγάλη ἐπιγραφολόγος Marguerita Guarducci ὄλο-

Marguerita Guarducci (1902-1999).

κλήρωσε τὸ ἔργο τοῦ Halbherr, ἐκδίδοντας τοὺς 4 τόμους τῶν *Κρητικῶν Ἐπιγραφῶν*. Δούλεψε σκληρὰ ὅλη της τὴ ζωὴ, «χωρὶς νὰ θέλει νὰ χαρεῖ τὴν τότε πεντακάθαρη ἀθηναϊκὴ νύχτα», ὅπως σημειώνει ἡ Σέμνη Καρούζου. Παρέμεινε μία sacerdotessa τῆς Ἐπιγραφικῆς, κατὰ τὸν προσφυὴ χαρακτηρισμὸ τῆς μαθήτριάς της Ντίνας Πέπια Δελμούζου. Τὴν εἶδα ἀπὸ κοντὰ στὸ Συνέδριο Ἐπιγραφικῆς στὴν Ἀθήνα τὸ 1982 καὶ ἔζησα τὴν ἀποθέωσή της στὸ Συνέδριο τῆς Ρώμης τὸ 1997. Ἔφυγε μὲ τὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη στὰ 97 της, μὲ πλήρη πνευματικὴ διαύγεια μέχρι τὸ τέλος.

Ὁ ἄλλος θρύλος, ποὺ πῆρε τὴ σκυτάλη τοῦ Δασκάλου ἀπὸ τὸν Halbherr, ἦταν ὁ ἐπίσης μεγάλος Doro Levi. Ἐπιστήμονας μὲ μεγάλο εὖρος ἐνδιαφερόντων, ὑπῆρξε κυρίως ὁ Δάσκαλος τῆς μεταπολεμικῆς γενιᾶς τῶν Ἰταλῶν Ἀρχαιολόγων. Μαθητῆς ἀκόμα στὸ Ἀ΄ Κρητολογικὸ Συνέδριο τὸ 1961, τὸν θυμᾶμαι νὰ πρωταγωνιστεῖ σὲς συζητήσεις καὶ νὰ περιστοιχίζεται ἀπὸ ἄξιους συνεργάτες ποὺ ἄκουγα γιὰ πρώτη φορά: Paola Pelagati, Enrica Fiandra, Clelia Lavosa καὶ ἄλλους νεώτερους. Στὴν Κρήτη συνεργάσθηκε μὲ τὸν Μαρινᾶτο, ποὺ εἶχε διαδεχθεῖ τοὺς Χατζιδάκι - Ξανθουδίδη, καὶ κυρίως μὲ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα καὶ Στυλιανὸ Ἀλεξίου ποὺ ἀκολούθησαν.

Μὲ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα εἶχαν τὴν ἐξαιρετικὴ τύχη νὰ σκάβουν σχεδὸν ταυτόχρονα στὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ καὶ τῆς Ζάκρου. Οἱ συζητήσεις τους, ἀκόμα καὶ οἱ διαφωνίες τους σὲ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο ὑπῆρξαν ἀπὸ τίς πρὸ γόνιμες στὴν ἱστορία τῆς Κρητικῆς ἀρχαιολογίας.

Ὁ Levi συνδέθηκε μὲ στενὴ φιλία μὲ πολλοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους τῆς Κρήτης, ὅπως τὸν Νίκο Καζαντζάκη καὶ τὴν οἰκογένεια τῶν Ἀλεξίου. Ποιὸς δὲν θυμᾶται τὴν προφητικὴ φωτογραφία τοῦ 1928 μὲ τὸν Doro Levi νὰ ἔχει στὰ γόνατά του τὸν ἐπίταχρονο τότε Στυλιανὸ Ἀλεξίου; Μία ἀπὸ τίς πολλὲς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἀλεξίου ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Πρωτομινωικῶν θολωτῶν τάφων τῆς Λεβήνας, ποὺ συμπλήρωσαν τὴν ἀρχαιολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ νότιου αὐτοῦ λιμανιοῦ μὲ τὸ διάσημο Ἀσκληπιεῖο ἀνεσκαμμένο ἀπὸ τοὺς Taramelli καὶ Halbherr. Ἡ κομψή, εὐγενικὴ μορφή τοῦ Levi, μὲ τὴν κύρτωση ποὺ ἔφεραν τὰ χρόνια, ἦταν παρούσα σὲ κάθε πνευμα-

τική έκδήλωση τῆς Ἀθήνας, ὅπου γιὰ χρόνια ὑπῆρξε ὁ Πρύτανης τῶν Ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν.

Μία σεμνὴ έκδήλωση στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου καὶ μία νεκρολογία στὰ *Κρητικὰ Χρονικὰ* ἦταν τὸ ἐλάχιστο ποῦ μπόρεσα νὰ κάνω στὴ μνήμη τοῦ μεγάλου σοφοῦ.

Τὴ μακρὰ θητεία τοῦ Levi στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς θὰ ἀκολουθήσει ἡ μακρὰ ἐπίσης θητεία τοῦ φίλου Antonino Di Vita, ἀπὸ τὸ 1977 ἕως τὸ 2000. Σικελὸς αὐτός, πιδ κοντὰ στὸ ταμπεραμέντο τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ὁ Διευθυντὴς μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάσθηκαν ἀρμονικὰ οἱ Ἐφοροὶ Ἀρχαιοτήτων ποῦ διαδέχθηκαν τὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου: Ἀγγελικὴ Λεμπέση, Μανόλης Μπορμπουδάκης, Γιάννης Τζεδάκις, Γιάννης Σακελλαράκης, ὁ ὑπογραφόμενος καὶ ἡ Ἀλεξάνδρα Καρέτσου. Εἰδικὰ μὲ τὸν Μανόλη Μπορμπουδάκη, ποῦ ἂν ἡ ὑγεία του τὸ ἐπέτρεπε εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ ἦταν σήμερα ἐδῶ, ἡ συνεργασία

Ὁ Doro Levi (1898-1991) μὲ τὸν Νικόλαο Πλάτωνα (ἀριστερὰ) (1909-1992) καὶ τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου (μέσον) (1904-1963) κατὰ τὸ Α΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο στὸ Ἡράκλειο τὸ 1961.

έπεκτάθηκε στην από κοινού άνασκαφή της πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής Βασιλικής της Μητρόπολης στη Γόρτυνα.

Ή άπρόσμενη τοποθέτησή μου ως Έφόρου Άρχαιοτήτων στο Ήράκλειο από τὸ 1987 ἔως τὸ 1994 μὸ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία μιᾶς στενότερης συνεργασίας μὲ τὸν Διευθυντὴ καὶ τὰ μέλη τῆς Σχολῆς. Τὸ άνασκαφικὸ ἔνδιαφέρον ἔπκεντρώθηκε στὴ Γόρτυνα. Θυμᾶμαι ἄκόμα τὴν πηχτὴ σκόνη καὶ τὸν καύσωνα στὶς άνασκαφὲς τοῦ Πραιτωρίου καὶ τῶν γύρω συνοικιῶν, ἄλλα καὶ τὴ δροσιᾶ τοῦ παγωμένου τσαγιοῦ στὴν καταπράσινη αὐλὴ τοῦ Έπισκοπείου. Θυμᾶμαι τὴ χαρὰ τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Γυμνασίου, τοῦ βωμοῦ τοῦ Θεοῦ Έψίστου, τοῦ νεανικοῦ ἀνδριάντα τοῦ Άδριανοῦ, τῆς ἔπιγραφῆς μὲ τὸ κείμενο συνθήκης, ποὺ οἱ άνασκαφεῖς τῆς Βασιλικῆς μὸ παραχώρησαν γενναϊόδωρα καὶ τὴν δημοσίευσα στὸν τόμο εἰς μνήμην Guarducci. Τότε ἔπισκευάστηκε ριζικᾶ τὸ ὀθωμανικὸ κονάκι στὸ Ήράκλειο, ἄγοράστηκε τὸ διπλανὸ ἀκίνητο καὶ κτίστηκε τὸ ὠραῖο κτήριο στοὺς Άγίους Δέκα, ποὺ ἔγινε ἡ ἔκει ἔδρα τῆς Σχολῆς.

Ό Nino Di Vita ἀνέπτυξε ἄριστες σχέσεις μὲ τὸν Δῆμο Ήρακλείου, μὲ τὸν ὀποῖο συνδιοργάνωσε στὴ Βασιλικὴ τοῦ Άγίου Μάρκου τὴν ἔκθεση γιὰ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀνεῦρεση τῆς Μεγάλῆς Έπιγραφῆς. Μὲ δικὴ του μεσολάβηση ἀπέκτησε ἡ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη μικροφίλμ τῶν ἐνετικῶν ἀρχείων τοῦ Χάνδακα ποὺ σῶζονται στὴ Βενετία.

Κορύφωση μιᾶς λαμπρῆς θητείας ἦταν ἡ διοργάνωση τοῦ Συνεδρίου «Creta Romana e Protobizantina» στὸ Ήράκλειο. Ήταν εὐκαιρία γιὰ παλιὸς φίλους καὶ συνεργάτες νὰ ἀποχαιρετίσουν τὸν Διευθυντὴ ποὺ ἔφευγε.

Στὸν κῆπο τοῦ ἱστορικοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Άλμπερ ἄκουσε δακρυσμένος τὰ ἀποχαιρετιστήρια λόγια τῶν συναδέλφων του. Φυσικᾶ ἡ ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Διεύθυνση τῆς Σχολῆς δὲν σῆμαινε καὶ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου ἔξακολουθεῖ νὰ ἐργάζεται ἐπιστημονικᾶ.

Ό ἔτερος Σικελο-Κρῆς Διόσκουρος μὲ τὸν ὀποῖο συνεργάτηκα, εἶναι ὁ πολὺ ἀγαπητὸς Vincenzo La Rosa, ποὺ μοίρασε τὴν ἐρευνητικὴ του δραστηριότητα ἀνάμεσα στὴ Φαιστό καὶ τὴν Άγία Τριάδα. Έπωμίστηκε μαζί μὲ τὸν Καθηγητὴ Di Vita

καὶ συνεργάτες του, ὅπως ὁ F. Carinci, τὴν πρακτικὴ ἐξάσκηση τῶν φοιτητῶν, δημιουργώντας ἕνα γόνιμο φυτώριο νέων ἀρχαιολόγων. Κάποιες φιλόρχαιες Κυρίες μὲ ρωτοῦν ἀκόμα στοὺς Ἡράκλειο: Τί κάνουν ὁ κ. La Vita καὶ ὁ κ. Di Rosa; Ἐγὼ δὲν θὰ ἄλεγα ὅτι ταυτίζονται. Ὁ Nino Di Vita παρέμεινε πρὸ κοσμοπολίτης. Ὁ Enzo La Rosa ἔγινε πρὸ Κρητικός. Ἀκόμα καὶ οἱ στίχοι του εἶναι *Κρητικὰ Χρονικὰ* καὶ τραγουδᾷ θαυμάσια τὰ μελοποιημένα ποιήματα τῶν μεγάλων Νεοελλήνων ποιητῶν.

Δὲν θὰ ξεχάσω τὶς βόλτες καὶ τὶς ξεναγήσεις στὰ δωρικὰ τοπία τῆς Σικελίας. Εἴχαμε πάει μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφο Γιάννη Παπαχριστοδοῦλου, προσκεκλημένοι ὡς ἀπόγονοι τοῦ Ρόδου Ἀντίφημου καὶ τοῦ Κρήτα Ἐντιμου, τῶν οἰκιστῶν τῆς Γέλας. Μπορεῖ ἡ παρουσία μας νὰ ἀπογοήτευσε ὅσους περίμεναν πρὸ ἡρωικὰ ἀναστήματα, ὅμως καὶ μόνο τὸ κελάδημα τῶν πουλιῶν στοὺς κήπους τῶν λατομείων τῶν Συρακουσῶν, σὰν ἕνας ἀπόηχος τῶν χορικῶν ποὺ τραγουδοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι αἰχμάλωτοι, ἦταν γιὰ μᾶς μία ἀλησμόνητη ἐμπειρία.

Ἡ Ἁγία Τριάδα τῶν Σικελῶν συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν γηραιότερο, τὸν σεβαστὸ φίλο Καθηγητὴ Giovanni Rizza. Εἶναι αὐτὸς ποὺ συνέχισε τὶς ἀνασκαφές τοῦ Pernier στὸν Πριλιά. Μὲ χαλύβδινη θέληση ξεπέρασε τὶς συνέπειες ἐνὸς σοβαροῦ αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος καὶ ἔδωσε νέα πνοὴ στὶς ἀνασκαφές τῆς Πατέλας, μαζὶ μὲ τοὺς συνεργάτες του ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναφέρω τὸν Dagio Palermo. Συνεργαστήκαμε στενὰ γιὰ τὴν ἀπαλοτρίωση ὀλόκληρου σχεδὸν τοῦ λόφου, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ὠραίου κτηρίου, ποὺ ἔγινε τὸ σπίτι τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν Καθηγητὴ Rizza ὀφείλω τὴν πρόσκληση νὰ κάνω γιὰ κάποια χρόνια σειρὲς σεμιναρίων Ἐπιγραφικῆς στοὺς Πανεπιστήμιο τῆς Κατάνης καὶ στοὺς Ἰνστιτοῦτο Ἀρχαιολογίας τῶν Συρακουσῶν, παρ' ὅτι δὲν ἔχω πανεπιστημιακὴ ιδιότητα. Ἦταν γιὰ μένα εὐκαιρία νὰ γνωρίσω ἐνθουσιώδεις νέους φοιτητὲς καὶ χαίρομαι γιὰ τὴν κατοπινὴ τους ἐξέλιξη. Οἱ δύο τιμητικοὶ τόμοι γιὰ τὰ ὀγδοντάχρονα τοῦ Καθηγητῆ, μὲ τὸν συμβολικὸ τίτλο *Μεγάλα Νῆσοι* συμβολίζουν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τοὺς δεσμοὺς μεταξὺ Κρήτης καὶ Σικελίας.

Όταν το 1994 ανέλαβα τη διεύθυνση του Έπιγραφικού Μουσείου, συνεχίζοντας την παράδοση της κ. Δελμούζου, είχα τη χαρά να υποδέχομαι κάθε χρόνο για μια περίπου εβδομάδα τους σπουδαστές της Σχολής. Δύο χρονιές μάλιστα διοργανώσαμε με το Πανεπιστήμιο Ca Foscari της Βενετίας, την Καθηγήτρια Claudia Antonetti και το Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών ένα κύκλο μαθημάτων για Master στην Έπιγραφική.

Μέσα στον μυθικό κόσμο των ένepίγραφων λίθων τὰ σεμνάρια καὶ οἱ ξεναγήσεις ἀποκτοῦσαν μίαν ἄλλη διάσταση. Οἱ σπουδαστές εἶχαν ἄμεση ἐπαφή μετὰ τὰ μνημεῖα καὶ διαπίστωναν πόσο διαφέρει ἡ Έπιγραφική τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Σπουδαστηρίου ἀπὸ τὴν Έπιγραφική τοῦ ἀπόγραφου καὶ τοῦ

23 Σεπτεμβρίου 2008. Ὁ καθηγητὴς Emanuele Greco, διευθυντὴς τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (ἀριστερὰ) ὑποδέχεται τὸν Πρόεδρο τῆς Ἱταλικῆς Δημοκρατίας Giorgio Napolitano.

ἔκτυπου, τῆς συγκόλλησης θραυσμάτων καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῆς μορφῆς τοῦ ἐνεπίγραφου μνημείου. Διατηρῶ πάντα φιλικές σχέσεις μὲ τοὺς ἄλλοτε ἀκροατές μου (δὲν τολμῶ νὰ πῶ μαθητές μου), ποὺ σταδιοδρομοῦν σήμερα σὲ πολλὰ Πανεπιστήμια καὶ μερικοὶ ἐξελίχθηκαν σὲ λαμπροὺς ἐπιγραφολόγους.

Πρότυπο γιὰ τὰ σεμινάρια Ἐπιγραφικῆς εἶχα τὶς διδάχες τῶν μεταπτυχιακῶν Δασκάλων μου στὸ Παρίσι, τὰ χρόνια 1981-1983. Δὲν μποροῦσα νὰ φανταστῶ τότε ὅτι ἕνας περίπου συνομήλικός μου ἀκροατὴς τῶν μαθημάτων τοῦ Vernant, μελαχροινός, ἀδύνατος, ποὺ συχνὰ φοροῦσε ἕνα κρητικὸ κεφαλομάντηλο γιὰ κασκόλ, θὰ ἔπαιζε μελλοντικὰ κάποιο ρόλο στὴν ἐπιστημονικὴ ζωὴ μου. Στὴν ἀρχή, πρὶν συστηθῶμε, τὸν νόμιζα γιὰ Ἕλληνα καὶ ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ ὄνομά του, Greco, δὲν ἔπεσα καὶ πολὺ ἔξω.

Ὁ ἀξιότιμος Διευθυντὴς τῆς γηραιᾶς Σχολῆς ποὺ μᾶς φιλοξενεῖ, ὁ ἀγαπητὸς Emanuele Greco, τὴν εἰσάγει μὲ αἴσιους οἰωνοὺς στὴ δεύτερη ἑκατονταετία τῆς ζωῆς της. Τὸν συνοδεύουν, αὐτὸν καὶ τοὺς συνεργάτες του, οἱ ἐγκάρδιες εὐχές μας γιὰ πολλὰ εὐτυχισμένα Ἰωβηλαῖα!

ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

ΕΠΙΤ. ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Η ΚΡΗΤΗ ΤΟΥ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ HALBHERR*

“Όταν έφτασε στην Κρήτη για πρώτη φορά τον Ίούνιο του 1884 ο F. Halbherr¹ ήταν μόλις 27 έτων. Στα 43 του θα αρχίσει την ανασκαφή στη Φαιστό. Δύο χρόνια αργότερα θα ξεκινήσει το έγχείρημα της Άγίας Τριάδας. Ένα μήνα πριν από τον θάνατό του, τον Ίούλιο του 1930, βρισκόταν ακόμη στον λόφο της Φαιστού να συζητά με τον Pernier το σχέδιο για το Σπίτι της Αποστολής, στο όποιο ακόμη σήμερα περνούν οι Ίταλοι αρχαιολόγοι που εργάζονται εδώ τα καλοκαίρια.

«Μια ζωή για την Κρήτη» θα μπορούσε να είναι απλώς ένα *slogan*. Άλλα είναι βαθύτατα ειλικρινές για τον κύριο Φρειδερίκο, προσάτη των Κρητών σπουδαστών στο Πανεπιστήμιο της Ραδονα, έτοιμο να μαζέψει ύπογραφες ανάμεσα στους Ίταλους φίλους του για να άντεπεξέλθει στις πρώτες ανάγκες των φτωχών του νησιού σε περιόδους θεομηνίας, ικανό να μη φροντίσει τα ακαδημαϊκά του καθήκοντα για να σταθεί πλάι σε έναν Κρήτα φοιτητή, στη Ρώμη, άρρωστο από τύφο και έγκαταλελειμμένο από τους φίλους του. Ένας άνθρωπος που αγάπησε βαθιά αυτό το νησί πάντα και ενάντια σε ό,τιδήποτε. Το αγάπησε μέσα από τους ποικιλόχρωμους και επικίνδυνους τόπους του, μέσα από την πολύβουη και γραφική άταξια των πόλεών του, μέσα από τις στερήσεις και τα προβλήματα των απομακρυσμένων χωριών του, μέσα από την έλαστικότητα των κανόνων των ανθρώπων που το κυβερνούσαν και από τις έλλιπεις διοικητικές δομές του, μέσα από τη συμπεριφορά εκμετάλλευσης και τη δυστροπία μερικων χωρικων της Μεσαράς, μέσα από τους πυρετούς της έλονοσίας ή την αποπνικτική ζέση που έπρεπε να ύποστει στις έξαντλητικές πορείες με το άλογο ή μέσα από τα μπάνια στη θάλασσα που τον ήρεμοσαν (για να νικήσει την άϋπνια). Το αγάπησε μέσα από τις ψυχές και τα πρόσωπα των κατοίκων του, μέσα από την απλότητα και την άφοσίωση, από την πρώτη στιγμή, των Ήλιάκηδων της Γόρτυνας, μέσα από την πίστη και την ικανότητα του έπιστάτη Σιαύρου Γιαλεράκη (που τον πήρε μαζί του στη Λιβύη και την Ίταλία), μέσα από τη βαθιά ένεργητι-

Ὁ Φρειδερίκος Halbherr (δεξιὰ) μετὸν ἐπιστάτη του Μανόλη Ἡλιάκη ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Δέκα (ἀμφότεροι μετὰ ρεβόλβερ στὰ χέρια!) (φωτ. *Accademia Roveretana degli Agiati, Rovereto*).

κότητα, τὸ μεγάλο πάθος καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἐπισκόπου Βασιλείου Μαρκάκη, ἥρωα τῆς Κρητικῆς ἀντίστασης στὸν τελευταῖο πόλεμο, μέσα ἀπὸ τὴ μεγάλη καρδιά καὶ τὶς διπλωματικὲς ἰκανότητες τοῦ Ἰωσήφ Χατζιδάκι, τοῦ κατ' ἐξοχὴν φίλου του στὴν Κρήτη. Τὸ ἀγάπησε μέσα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν δύο γυναικῶν του: ἐκεῖνο «μετὰ ἕνα καθαρὸ ὄβάλ, μετὰ καστανὰ μάτια καὶ σγουρὰ καστανὰ μαλλιά» τῆς Σκεύως Καλοκαιρινοῦ, ἀνηψιάς τοῦ Μίνωα (τοῦ πρώτου ἀνασκαφέα τῆς Κνωσοῦ), ποὺ ἦταν ἔτοιμη νὰ ἀνταποκριθεῖ καὶ διατεθειμένη νὰ τοῦ θυμίζει, μέρα μετὰ τὴ μέρα, κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ τῆς Ρώμης, τὰ ἀστέρια τοῦ Λιβυκοῦ Πελάγους. Τὸ ἰσχνὸ πρόσωπο, τὰ κατάμαυρα μαλλιά καὶ τὰ γυμνὰ ποδα-

ράκια τῆς μικρούλας Μαρίας Φασουλᾶκη, ἀνάμεσα σὺς κόρες καὶ στὰ κουνέλια τοῦ μικροῦ χωριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐπὶ τὰ ἕως ἐννιά χρονῶν τὸ 1900. Ἀκολούθησε τὸν Halbherr στὴν Ἰταλία ὡς υἱοθετημένη θυγατέρα του. Παντρεύτηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ καθηγητῆ τὸν πιστὸ ἐπιστάτη Ζαχαρία Ἡλιάκη καί, ὅταν χήρεψε, βρέθηκε νὰ φυλάει τὴ μνήμη τοῦ θετοῦ πατέρα της στὸ ὠραῖο σπίτι τῆς Ἀποστολῆς, στὸ Ἡράκλειο, στὸν δρόμο ποῦ φέρει τὸ ὄνομα ἐκείνου ποῦ εἶχε ἐνοικιάσει τὸ κτήριο τὸ 1903 καὶ τὸ εἶχε ἀγοράσει καὶ ἀνακαινίσει ἀπὸ τὸ 1927 ἕως τὸ 1929.

Ἦταν σίγουρα ὠραῖος ἄνδρας ὁ κύριος Φρειδερίκος καὶ ἐπάνω στὸ ἄλογο ἔκανε φιγούρα «ἀρχοντικός, ὄμορφος, σοφὸς γιὰ τὴν ἡλικία του, μὰ καὶ καλοσυνάτος· ξανθοκάστανος, μὲ μουστάκι καὶ μουσάκι». Ἔτσι τὸν περιγράφει ἡ Βικτωρία Παπαδάτου, τῆς ὁποίας ἡ γιαγιὰ Στυλιανὴ ἦταν ἀδελφὴ τῆς Σκεύως, καὶ οἱ δυὸ κόρες τοῦ Λυσιμάχου Καλοκαρινοῦ, ὑποπροξένου τῶν Ἑλλήνων στὴν Κάντια². Ἡ Σκεύω, «ποῦ εἶχε ἀγγελικὴ ψυχὴ» ἦταν – ὅπως λένε – κοριτσάκι γύρω στὰ 15. Πρέπει ὄντως νὰ εἶχε γεννηθεῖ μάλλον τὸ 1877, ὅταν ἡ μητέρα της Ἀριστέα πέθανε γεννώντας την (μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ της Μύρωνα)³. Ἡ σπύρα τῆς ἀγάπης θὰ πρέπει νὰ ἀναψε – συνεχίζει ἡ Παπαδάτου – τὸ 1892, ὅταν ὁ Halbherr ἦταν 35 ἐτῶν. Ἀλλὰ ἐκεῖνο τὸν χρόνο ὁ Φρειδερίκος δὲν εἶχε ἔλθει στὴν Κρήτη καὶ εἶχε πάει σὺς Ἠνωμένες Πολιτεῖες. Ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Μαΐου τοῦ 1893 μαθαίνουμε μάλιστα ὅτι ἐπρόκειτο νὰ παντρευτεῖ μία νεαρὴ Ἀμερικανίδα⁴. Ἀφοῦ ὁ Halbherr ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κρήτη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1887 γιὰ νὰ ἀρχίσει ἀμέσως μετὰ νὰ διδάσκει στὸ Πανεπιστήμιο καὶ μπόρεσε νὰ ἐπιστρέψει στὸ νησὶ μόνον τὸν Νοέμβριο τοῦ 1893, φαίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ εἰδύλλιο καὶ ἡ πρόταση γάμου στὴ Σκεύω δὲν συνέβησαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του τὸ 1887, γιὰ τὴν ἐνδιαφερομένη θὰ ἦταν λίγο παραπάνω ἀπὸ κοριτσάκι. Τὸ ἐπεισόδιο πρέπει λοιπὸν νὰ χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα στὸν Νοέμβριο τοῦ 1893 καὶ τὸν ἴδιο μῆνα τοῦ ἐπόμενου ἔτους, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μακρόχρονης παραμονῆς στὸ νησὶ τοῦ καθηγητῆ πᾶ Halbherr, ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τὴν κοπέλα καμὶὰ εἰκοσαριὰ χρόνια. Τὸ 1897, πάντως, ἡ

Σκεύω ἦταν ἤδη παντρεμένη (σύμφωνα μὲ τὴ θέληση τοῦ πατέρα της Λυοσίμαχου ποὺ εἶχε ἀρνηθεῖ τὴν πρόταση τοῦ Halbherr) μὲ τὸν πλούσιο Κρητικὸ κτηματῖα Νίκο Τσαγκάκη, πιθανῶς γιατί τότε «οἱ κόρες τῶν πλουσίων συνήθως χρησιμοποιῶνταν ἀπὸ τὸν πατέρα τους γιὰ νὰ ἐπαυξήσουν τὴν περιουσία τοῦ οἴκου», ὅπως παρατηρεῖ μὲ πίκρα ἡ Ρέα Γαλανάκη, σὲ ἓνα τελευταῖο μυθιστόρημα ποὺ γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία. Σὲ αὐτὸ ἡ ἀνεκπλήρωτη ἱστορία ἀγάπης ἀναβιώνει σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ἡ μορφή τῆς θλιμμένης γυναίκας παρομοιάζεται ποιητικὰ μὲ τὶς μυθικὲς μορφὲς τῆς Περσεφόνης καὶ τῆς Ἀριάδνης⁵. Ἡ περιγραφή ποὺ προτείνεται τοῦ F. Halbherr ἐπάνω σὲ ἄλλογο εἶναι τοῦ τύπου τοῦ «γαλάζιου πρίγκιπα»:

Ἄτι κατάμαυρο, κίτρινα χάρμουρα, σέλα πορφυρῆ, πάντω σὲ ἄλλογὸ του ὁ Φεντερίκο Ἄλμπερ λεπιδὸς καὶ ἀνάλαφρος, μὲ βαθυκόκκινα σιβάνια, πανταλόνι ἱππασίας, σακάκι ἐλαφρὸν μὲ πολλὰς τσέπες γιὰ ταμπάκο καὶ μολύβια, ἓνα ψαθάκι σὲ μελαχρινὸ κεφάλι του.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴ λογοτεχνία, σὺς τραγικὲς ἐξεγέρσεις τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1898 ἡ Σκεύω θὰ ἐξαφανιστεῖ μαζί μὲ τὸν γιό της Γιώργο καὶ ὁ Φρειδερίκος δὲν θὰ παντρευτεῖ ποτέ. Ἡ «Κρητικιά» του θὰ παραμείνει λοιπὸν ἡ υἱοθετημένη κόρη Μαρία, ποὺ γεννήθηκε λίγα βήματα μακριὰ ἀπὸ τὸ μινωικὸ ἀνάκτορο τῆς Φαιστοῦ.

Κατὰ τὴν πρώτη του ἀφιξη ὁ Φρειδερίκος εἶχε ἤδη παραμείνει ἓνα χρόνο στὴν Ἀθήνα, ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξαγνίσει ἐκεῖνη τὴν «ἀσθένεια τῆς Ἑλλάδας» ποὺ φέρει μέσα του κάθε λάτρης τοῦ κλασικοῦ κόσμου. Ἡ ἐκπληκτικὴ ἀνακάλυψη τῆς Μεγάλης Ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνας κατάφερε νὰ κάνει ἐκεῖνη τὴν «ἀσθένεια τῆς Ἑλλάδας» ἀναμφισβήτητη «ἀσθένεια τῆς Κρήτης», ποὺ θὰ ξέσπαγε σὲ ἓναν βαθύτατο δεσμὸ μὲ αὐτὴ τὴ γῆ καὶ σὲ μιὰ μεγάλη συμπάθεια (μὲ τὴν ἀπόλυτη σημασία τῆς λέξης) γιὰ τοὺς κατοίκους της καὶ γιὰ τὶς περιπέτειές της. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπλό, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, νὰ ἐγκλιματιστεῖ κανεὶς στὴν κατάσταση τοῦ Νησιοῦ. Ὁ σύντροφός του σὺς κρητικὲς ἔρευνες G. De Sanctis, παραδείγματος χάριν, παραπονοῖταν στὴ μητέρα του, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1899, ὅτι βασανίζεται ἀπὸ «ἐκατοντάδες κοριοὺς σὲ κρεβάτι» ἢ ὅτι ἐνιωθε νὰ ἔχει βυθιστεῖ στὴ βαρβαρό-

τητα καὶ ἔψαχνε γιὰ συμπόνια, γράφοντας ὅτι «ὁ καθηγητὴς Halbherr εἶχε κάνει τὸ λάθος νὰ πιστέψει τέτοιους ξεδιάντροπους ψευῆτες σὰν τοὺς Κρητικούς».

Ἄλλη στόφα ὁ κύριος Φρειδερίκος! Ἀπόλυτα κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (ἀρχαίας καὶ νέας) ἂν καὶ πάντα ἀπασχολημένος μὲ τίς μελέτες του, ἔνιωσε νὰ ἔχει πέσει στὴν πραγματικότητα τοῦ νησιοῦ καὶ βρῆκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕναν καταπληκτικὸ μεσολαβητὴ στὸν ἰατρὸ - ἀρχαιολόγο Ἴ. Χατζιδάκι, τὸν πραγματικὸ δημιουργὸ τῆς κρητικῆς ἀρχαιολογίας, αὐτὸν ποὺ ἀποφάσισε τὰ διπλωματικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ δεδομένα τοῦ νησιοῦ καὶ ποὺ ἀντιπροσώπευσε καὶ ὑπεράσπισε τὰ συμφέροντα τῆς *intelligenza* τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴν ὀθωμανικὴ Κρήτη ἀρχικὰ καὶ στὴν ἐνωμένη μὲ τὴ μητέρα πατρίδα ἔπειτα.

Συνεσταλμένος καὶ πολὺ ἐπιφυλακτικὸς ὁ Halbherr δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸ νὰ γράφει ἀπολογισμοὺς ταξιδιῶν, ἄρθρα γλαφυρὰ ἢ ἐκλαϊκευτικά (πράγμα ποὺ κατάφερνε περίφημα ὁ Α. Evans). Ἐμπιστευόταν μόνον στοὺς στενότερους φίλους του, τίς διάφορες ἐντυπώσεις του ἀπὸ ἀνθρώπους καὶ ἀπὸ πράγματα, στὶς ἑκατοντάδες (θὰ ἦταν σωστότερο νὰ πῶ χιλιάδες) ἐπιστολές ποὺ ἔβρισκε τὸν καιρὸ καὶ τὴ θέληση νὰ γράφει. Στὸν D. Compagetti, *in primis*, τὸν μεγάλο ἑλληνιστὴ ποὺ τὸν εἶχε στείλει στὴν Κρήτη γιὰ νὰ κάνει ἐπιγραφικὴ ἔρευνα στὸ νησί, ποὺ ἀγόρασε μὲ δικά του χρήματα τὰ χωράφια στὴν περιοχὴ τοῦ Πυθίου τῆς Γόρτυνας, γιὰ νὰ ἐπιτρέψει στὸν νεαρὸ νὰ συνεχίσει τὴν ἀποκάλυψη νέων ἐπιγραφῶν.

Ἡ μεγάλη μάζα τεκμηρίωσης ἐπιτρέπει, γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀναφέρονται, μιὰ προοπτικὴ καὶ *διαχρονικὴ* καὶ *συγχρονικὴ*. Διαχρονικὴ, λόγω τῆς μακρᾶς περιόδου ποὺ καταλαμβάνει ἡ ἀλληλογραφία (σχεδὸν μισὸς αἰώνας, ἀνάμεσα στὴν πρώτη του ἄφιξη στὸ νησί καὶ τὸν θάνατό του). Συγχρονικὴ, λόγω τῆς ἐπιλογῆς ἢ τῶν λεπτομερειῶν μεμονωμένων πληροφοριῶν ποὺ δίδονται συγχρόνως στοὺς διάφορους μὲ τοὺς ὁποίους ἀλληλογραφοῦσε. Οἱ ἐπιστολές τοῦ F. Halbherr, μὲ ἄλλα λόγια, γίνονται χρήσιμη πηγὴ παρατήρησης τῶν γεγονότων τοῦ νησιοῦ πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι πραγματικὸ ὄρυχεῖο πληροφοριῶν, κάθε εἴδους, γιὰ γεγονότα, καταστάσεις,

άνθρώπους που ἔζησαν στὴν Κρήτη ἀνάμεσα στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ. Πηγὴ παρατήρησης σίγουρα ὄχι μὲ ἀντικειμενικὴ αὐστηρότητα, σίγουρα φιλοελληνικὴ καὶ φιλοκρητικὴ, ἀλλὰ ἔτοιμη καὶ νὰ κριτικάρει ἀποφασιστικά. Καὶ πάντως μιὰ ἄποψη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕναν ἐνδιαφέροντα ἀντίποδα σὲ ἐκείνη τῶν ἴδιων τῶν Ἑλλήνων ἢ ἄλλων λογίων ξένων. Ἐποψη βέβαια συζητήσιμη, ἀλλὰ χωρὶς ὑποκρισίες καὶ μὲ κάποιο ξέσπασμα λίγο ὑπερβολικό: «Ὁ Θεὸς νὰ φυλάει νὰ μὴν ἀρρωστήσω σὲ αὐτὰ τὰ χωριὰ ὅπου τὶς περισσότερες φορές λείπουν καὶ οἱ πὸ στοιχειώδεις ἀνάσεις καὶ εἶναι κανεὶς ἀναγκασμένος νὰ ὑποφέρει περισσότερο ἀπὸ ὅσο χρειάζεται!» (βρισκόμαστε – ἄς μὴν τὸ ξεχνᾶμε – στὸν Αὐγούστο τοῦ 1886).

Θὰ ἀρχίσουμε, βέβαια, μὲ τὰ μεγάλα καὶ τραγικὰ γεγονότα ποὺ συντάραξαν τὸ νησί. Ὁ F. Halbherr δὲν ἤλθε στὴν Κρήτη τὰ δύο σημαντικὰ ἔτη 1896 - 1898 καὶ ἔτσι δὲν ἔζησε προσωπικὰ τὶς αἱματηρὲς ἐξεγέρσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ἀλλὰ ὁ πιστὸς φίλος Χατζιδάκις καὶ κάποιος ἄλλος Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος ποὺ δούλευε στὸ νησί, ὅπως ὁ L. Savignoni, τὸν πληροφοροῦν σταθερά. Ἡ κατάσταση εἶναι ἤδη πολὺ σοβαρὴ τὸ θέρος τοῦ 1896. «Ἀπὸ τὴν Κρήτη λαμβάνω ἄσχημες εἰδήσεις. Οἱ ἐξεγερμένοι Τούρκοι τῆς ὑπαίθρου κατάφεραν νὰ μποῦν, τουλάχιστον ἐν μέρει, καὶ στὴν πόλη τῆς Κάντιας. Οἱ Χριστιανοὶ εἶναι τρομοκρατημένοι καὶ οἱ περισσότεροὶ ἔχουν στείλει τὶς οἰκογένειές τους στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Χατζιδάκις μοῦ γράφει ὅτι ἀναγκάζεται νὰ κοιμᾶται κλεισμένος σὲ ἕνα δωμάτιο μαζί μὲ ἕναν ἀδελφὸ του, καὶ οἱ δύο μὲ τὸ ρεβόλβερ καὶ τὸ τουφέκι ἔτοιμο. [...]. Ἡ αὐτὴ τοῦ Συλλόγου εἶναι γεμάτη μὲ Ἑλληνας ποὺ ἔχουν καταφύγει ἐκεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο βουτηγμένοι στὴν ἀθλιότητα. Αὐτὴ τὴ φορὰ εἶναι μιὰ πραγματικὴ καταστροφή!».

Ὁ Φρειδερίκος νιώθει ὅτι πρέπει νὰ κάνει κάτι καὶ ξεκινάει ἀμέσως ἕναν ἔρανο ἀνάμεσα στοὺς συναδέλφους καὶ τοὺς φίλους του. «Ἐλπίζω ὅτι Ἑσεῖς θὰ θελήσετε νὰ δώσετε τὸν ὀβολό σας γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης – ἔγραφε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1896 στὸν Comparetti. [...]. Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν θὰ συγκεντρώσουμε πολλά, ἀλλὰ θέλουμε νὰ γνωρίζουν οἱ Κρητικοὶ ὅτι ἐμεῖς, ποὺ ἀσχοληθήκαμε μὲ τόση ἀγάπη μὲ τὶς

ἀρχαιότητές τους, δὲν ξεχνᾶμε τὸν λαὸ ποὺ ὑποφέρει. Καὶ τὸ λίγο ποὺ θὰ μαζέψουμε θὰ τὸ στείλουμε στὴν Κάντια, ὅπου τρεῖς ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ἐπλεγεί ἀπὸ ἐμᾶς (ὁ Μητροπολίτης, Ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου καὶ ὁ Δόκτορας Σφακιανᾶκης, βουλευτῆς) θὰ τὸ διαθέσουν σύμφωνα μὲ τὴν κρίση τους». Ὁ Halbergt ἀναφέρει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι ἡ ἐπικεινωμία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ εἶχε καταστῆ ἀδύνατη (δὲν μπορούσε παραδείγματος χάριν νὰ πάει κάποιος ἀπὸ τὴν Κάντια στὴ Μεσαρὰ) καὶ ὅτι ἡ μεγάλη ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνας διέτρεχε σοβαρὸ κίνδυνο, τόσο ποὺ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου εἶχε προτείνει στὸν Γενικὸ Διοικητὴ (ἴσως ἀκόμη ὁ Τουρκᾶν Πασὰς) νὰ τὴν ἐπιχωματώσει. Καὶ ἔτσι ὄντως ἔγινε, ἂν καὶ σὲ ἐκείνη τὴν ἐπιχείρηση προκλήθηκε κάποια ζημιά στὸ μνημεῖο: «στὸ λάκκο πέταξαν ἀνακατεμένα, πέτρες, δοκάρια, σανίδες καὶ ὅ,τι ἀνῆκε στὸ στέγαστρο ποὺ εἶχαν φτιάξει ὁ Χασᾶν Πασὰς καὶ ὁ Σύλλογος. Σίγουρα ἡ ἐπιφάνεια θὰ ἔχει χαλάσει στὰ πὸ εὐαίσθητα σημεῖα».

Ἄκόμη καὶ σὲ μιὰ τόσο τραγικῆ στιγμῆ ὁ Halbergt δὲν σταματᾷ νὰ ἔχει στὸ μυαλό του τὶς ἀρχαιότητες καὶ ἀναρωτιέται γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς γραφειοκρατικῆ - διοικητικῆς δομῆς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς προστατεύσει. Ἡ σκέψη του γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἀντικατοπτρίζει φανερὰ τὴ στενὴ συνεννόηση μὲ τὸν Χατζιδάκι. Καὶ ἔτσι, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1896, ἂν καὶ βρίσκεται στὴν Ἰταλία, ὁ κύριος Φρειδερίκος προεικονίζει πιθανὰ πολιτικὸ - πολιτισμικὰ σενάρια. «Ἀπὸ τὴν Κάντια φτάνουν συνέχεια κραυγὲς πόνου. [...]. Σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων φαίνεται ὅτι τουλάχιστον ἔγινε κάποια παραχώρηση στοὺς Κρητικούς. Ἄλλὰ ἂν τὰ πράγματα χειροτερέψουν στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ Κρητικοὶ θὰ ξαναπάρουν τὰ ὅπλα. Ἐλπίζω ὅτι κατὰφερα μαζί μὲ τὸν Δόκτορα Χατζιδάκι νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τὴ συνέλευση καὶ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἐπιτροπὴ καὶ μιὰ *αὐτονομία* (ἄς τὴν ὀνομάσουμε ἔτσι) *ἀρχαιολογικῆ* τοῦ νησιοῦ ὥστε ὁ Σύλλογος νὰ λειτουργήσῃ ὡς γενικὴ διεύθυνση τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κρήτης, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ νὰ μπορέσει ἔτσι νὰ ἀνοίξει ἐλεύθερα τὸ κρητικὸ ἔδαφος στὶς ἀνασκαφές. Ἄλλὰ πρῶτα ἄς περιμένουμε νὰ τελειώσουν οἱ ταραχὲς καὶ νὰ δοῦμε τὶ θὰ ἔχει

μείνει ὄρθιο. Γιατὶ ἀκόμη καὶ ἡ τύχη τοῦ ἴδιου του Μουσείου τῆς Κάντιας δὲν εἶναι βέβαιη. Γιατὶ ἂν ξεσπάσουν μεγαλύτερες ταραχὲς στὴν πόλη, τώρα ποὺ οἱ Χριστιανοὶ ἔχουν φύγει σχεδὸν ὅλοι καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ μαζικὰ ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ βάλουν φωτιά».

Οἱ εἰδήσεις δὲν εἶναι λιγότερο δραματικὲς τὸ 1897, ὅταν τὸν Μάρτιο ὁ ὑπεύθυνος τοῦ ἰταλικοῦ προξενικοῦ γραφείου στὴν Κάντια, G. Corpi, τηλεγραφεῖ στὸν Halbherr γιὰ νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὰ γεγονότα: «Ὁ Μητροπολίτης νεκρός, ἡ μητρόπολη ἐγκαταλελειμμένη ἀπὸ ὅλους τοὺς Χριστιανούς. Ἀρχαιοῦτες τοῦ Συλλόγου ἀπειλοῦνται νὰ λεηλατηθοῦν, νὰ καοῦν. Παρακαλῶ φροντίστε νὰ διαταχθεῖ στὸν ναύαρχο τοῦ ἰταλικοῦ στόλου νὰ φροντίσει γιὰ τὴν προστασία τους». Ὁ Χατζιδάκις ἔχει φύγει στὴν Ἀθήνα καὶ ἔχει καταφέρει νὰ κρύψει μόνον τὰ χαλκὰ ἀπὸ τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον καὶ ἐμπιστεύθηκε τὰ κιβώτια στὸν Ἰταλὸ προξενικὸ πράκτορα, ἐλπίζοντας στὴ διπλωματικὴ ἀσυλία. Ὁ κύριος Φρειδερίκος πιάνει ἀμέσως δουλειά. «Ἡ μητρόπολη καὶ ὁ Σύλλογος κινδύνευαν νὰ καοῦν, ἀλλὰ οἱ Ἰταλοὶ ναυτικοὶ ποὺ ἀποβίβασε ἐκεῖ ὁ ναύαρχος Caneparo, 272 σὲ ἀριθμὸ, ἔσωσαν τὸν καθεδρικὸ ναὸ καὶ τὸ Μουσεῖο» – εἶναι σὲ θέση νὰ γράψει μὲ μιὰ κάποια ἱκανοποίηση, ἀνακοινώνοντας καὶ στὸν Comparetti ὅτι ὁ Χατζιδάκις ἦταν μαζί του στὴ Ρώμη καὶ ὅτι αὐτὸς σκόπευε νὰ τὸν κρατήσει καὶ ἄλλο «διότι τὰ πράγματα στὴν Κρήτη θὰ ἀργήσουν πολὺ νὰ τακτοποιηθοῦν. Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω» – συνέχιζε στὴν ἴδια ἐπιστολὴ – «ὅτι ἡ Τουρκία θὰ ἀποδεχθεῖ τὴν πρόταση τῶν δυνάμεων νὰ ἀποσύρει τὰ στρατεύματά της ἀπὸ τὴν Κάντια καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ἐξεγερμένοι δὲν θέλουν νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα μέχρις ὅτου θὰ ὑπάρχει ἔστω καὶ ἓνας Τοῦρκος στρατιώτης στὸ νησί».

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1898 ἀρχίζουν νὰ γίνονται οἱ πρῶτοι ἀπολογισμοί, μετριῶνται οἱ ἐπιζῶντες, ἀπασχολεῖ ἡ τύχη τῶν συλλογῶν τῶν ἀρχαιοτήτων: «Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων σφαγῶν καὶ πυρκαγιῶν τῆς Κάντιας ἡ συλλογὴ τοῦ Συλλόγου διέτρεξε μεγάλο κίνδυνο. Παρ' ὅλα αὐτά, κατάφερε νὰ σωθεῖ καὶ ἂν βροῦν τὰ μέσα οἱ Κρητικοὶ θὰ μπορέσουν νὰ τὴν τακτοποιήσουν ἀμέσως. Ὁ Δρ. Χατζιδάκις καὶ πιστεύω –

ἀλλὰ γι' αὐτὸν τὸν τελευταῖο δὲν εἶμαι ἀκόμη ἀπόλυτα σίγουρος – ὁ γραμματέας τοῦ Συλλόγου Καθηγητῆς Ξανθοῦδιδης σὴν ὄθησαν. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους φίλους καὶ γνωστούς μου κατὰ τὶς ζοφερὲς ἡμέρες τοῦ περασμένου Σεπτεμβρίου σκοτώθηκαν πάνω ἀπὸ ἑκατό. Στὸν Δρ. Χατζιδάκι καὶ στοὺς ἀδελφούς του καὶ σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς ἐπιζῶντες τοὺς ἔκαψαν τὰ σπίτια καὶ ὅλα τὰ πράγματα».

Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1899, ἡ κατάσταση εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ τεταμένη, μὲ τὶς δύο ὁμάδες τοῦ πληθυσμοῦ σὲ κινητικότητα, τόσο πού ὁ Halbherr σκέφτεται ὅτι ἦλθε ἡ στιγμή νὰ ἐπωφεληθεῖ γιὰ νὰ ἀγοράσει ἀπὸ τὶς κατοικίες τῶν Τούρκων, μὲ συμφέροντες ὄρους, ἓνα σπίτι γιὰ τὴν Ἀποστολή. «Ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Κάντιας οἱ Τούρκοι φεύγουν κατὰ μπουλούκια. Ὑπάρχουν ἀρκετοὶ πού πιστεύουν ὅτι σὲ τρεῖς - τέσσερις μῆνες ἡ Κάντια θὰ εἶναι σχεδὸν ἔρημη, ἀφοῦ τώρα τὰ τέσσερα πέμπτα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς εἶναι Τούρκοι. Πουλᾶνε τὰ σπίτια τοὺς ὅσο ὅσο καὶ ἐπειδὴ δὲν βρίσκουν σὲ ποιὸν νὰ τὰ πουλήσουν (γιατὶ οἱ Χριστιανοὶ ἔχουν ὅλοι καταστραφεῖ καὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀγοράσουν) τὰ ἀδειάζουν καὶ φεύγουν ἀφήνοντας τὰ κλειδιά σὲ κάποιον πρόξενο, φτάνει νὰ φύγουν».

Ἀρχίζουν, τὸ 1900, οἱ μεγάλες ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ, σὲ ἓνα κλίμα σχετικὰ ἤρεμο. Ἀλλὰ ὁ Halbherr δὲν διστάζει ἀκόμη ἀρκετὰ χρόνια μετὰ νὰ μιλάει, σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1906, γιὰ μιὰ κατάσταση στὸ νησὶ «αἰώνιας ἐπανάστασης». Καὶ ἀναρωτιέται, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1908, γιὰ τὸ πεπρωμένο τῆς Κρήτης καὶ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ὄξυνση τῆς κρίσης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας: «Δὲν ξέρω τὶ θὰ συμβεῖ στὴν Κρήτη μετὰ τὴν τουρκικὴ ἐπανάσταση. Ἔχω ὅμως λόγους νὰ πιστεύω ὅτι οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες τὴν ἔχουν υποσχεθεῖ ὀριστικὰ στὴν Ἑλλάδα, θὰ βροῦν τὸν τρόπο νὰ τῆς τὸ ἐγγυηθοῦν καὶ ἐξάλλου ἴσως οἱ Τούρκοι νὰ μὴν πιστεύουν ὅτι θὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀγκάθι, αὐτοὶ πού δὲν μποροῦν νὰ ἀγνοήσουν ὅτι τὸ νησὶ θὰ τοὺς ἔδινε πολὺ νῆμα νὰ ξάνουν». Καὶ γιὰ τὸ δεῦτερο σημαντικὸ συμβᾶν στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἔπειτα ἀπὸ τὸν δεύ-

τερο Βαλκανικό Πόλεμο, περίπτωση κατά την οποία είχαν προχωρήσει «στην κατάσχεση όλων των ικανών ζώων», βρισκουμε συγκεκριμένες αναφορές στην αλληλογραφία του Halbherr. Έκτος όλων των άλλων, οι επιζώντες από το μέτωπο είχαν φέρει στο νησί (τόν 'Απρίλιο του 1913) μία βαριά επιδημία μηνιγγίτιδας, που είχε εξαπλωθεί ταχύτατα, θερίζοντας πολλά θύματα.

Τόν Δεκέμβριο του 1913 γίνεται επιτέλους πραγματικότητα ή πολυπόθητη ένωση. Ο Halbherr το μαθαίνει από το ιταλικό Υπουργείο Έξωτερικῶν: «Μεθαύριο, Κυριακή, ή ελληνική μοίρα του Βασιλιά Κωνσταντίνου θα κάνει την είσοδό της στον Κόλπο της Σούδας, έπειτα ο Βασιλιάς θα πάει στα Χανιά για να κηρύξει επίσημα την ένωση. Όμως από την Κυριακή 14, το νησί θα είναι όριστικά ένωμένο με την Ελλάδα και έπαρχία της».

Για την ελληνoturκική σύρραξη που τέλειωσε με τη σφαγή της Σμύρνης (με τουλάχιστον 30.000 νεκρούς), παίρνουμε κάποια σημαντικά στοιχεία από τις έπιστολές του G. Corpi στον F. Halbherr. Μία, με ήμερομηνία Δεκέμβριο του 1921 περιγράφει μία κατάσταση πολυ μπερδεμένη και σε κινητικότητα. «Στο Ρέθυμνο οι ληστείες είναι στο φόρτε τους [...]. Στα Χανιά ακόμη χειρότερα [...]. Οι άνυπότακτοι και οι λιποτάκτες ένοπλοι έρημώνουν την ύπαιθρο [...], βαδίζουν ενάντια στα Χανιά με σκοπό να πάρουν την πόλη και να την λεηλατήσουν. Μια πραγματική μάχη έλαβε χώρα στα γύρω πεδινά ανάμεσα στους έξεγερμένους και στα στρατεύματα, βοηθούμενα από ένα πολεμικό πλοίο που βομβάρδιζε τις θέσεις των έξεγερμένων. [...] Ένα ντοκουμέντο που βρέθηκε επάνω σε έναν από τους έξεγερμένους έξηγει πώς με τη βοήθεια της Άμερικης, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας σκοπεύουν να δημιουργήσουν ένα νέο ελληνικό κράτος που θα συμπεριλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη, τα στενά και το νησί της Κρήτης με Άρχηγό του Κράτους τον κύριο Βενιζέλο [...]. Αυτή ή έπαρχία είναι πω ήσυχη, αν και δέν λείπουν μεμονωμένα περιστατικά».

Φτάνουμε έτσι στο τρίτο μεγάλο γεγονός για την ιστορία του νησιού, την άφιξη δηλαδή των προσφύγων από τη Μικρά

Ἄσσια, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε μαρτυρίες σὲ μία ἐπιστολὴ τῆς 23ης Ὀκτωβρίου στὸν G. De Sanctis. «Οἱ συνθῆκες στὴ χώρα, μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης, ἔγιναν τόσο ἄθλιες ποὺ οἱ ἀπαισιόδοξοι φοβόντουσαν γιὰ τὴν ἀσφάλειά μας. Ἐγώ, ποὺ δὲν ἀνήκω σὲ αὐτούς, πίστεψα ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ κινηθῶ, καὶ τώρα, ὄντως, μοῦ φαίνεται ὅτι τὰ πράγματα βελτιώνονται. Νεκροὺς δὲν εἶχαμε πάνω ἀπὸ καμιὰ εἰκοσαριά (λένε 26) ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τὸ μεγαλύτερο μέρος ὡς ἀντίποινα, στὴν Κάντια λιγότερους, στὸ Μονοφάτσι οἱ περισσότεροι. Ὁ μόνος κίνδυνος ποὺ παραμένει εἶναι ἡ παρουσία στὴν πόλη 18 χιλιάδων προσφύγων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἄσσια (40 χιλιάδες σὲ ὅλη τὴν Κρήτη). Τὰ τρόφιμα ἀρχίζουν νὰ σπανίζουν λόγῳ τῆς αὔξεσης τοῦ πληθυσμοῦ ὁ ἀριθμὸς τοῦ ὁποίου μεταβάλλεται συνεχῶς. Ὅταν, πράγμα ποὺ θὰ συμβεῖ, ἔλθει ἡ πείνα, οἱ πρόσφυγες θὰ λεηλατήσουν τὶς ἀποθηκὲς καὶ τὰ σπύτια. Ἄλλος κίνδυνος, μεγαλύτερος ἴσως, θὰ εἶναι ἡ βέβαιη ἐξάπλωση λοιμωδῶν νοσημάτων ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς τοὺς κακόμοιρους, ὅπως εἶναι συγκεντρωμένοι στὰ στρατόπεδα, στὰ σχολεῖα, στὰ Τζαμιὰ ἢ κείτονται ἀκόμη καὶ στὰ πεζοδρόμια ἀνάμεσα στὰ σκουπίδια». Ἡ ἴδια ἐπιστολὴ συνεχίζει θυμίζοντας τὴν πάρα πολὺ ἄσχημη διάθεση τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στοὺς Ἰταλοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὑποστηρίξει τοὺς Τούρκους στὰ γεγονότα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Καὶ οἱ Κρητικοὶ εἶχαν ἀποφασίσει νὰ ἐκδικηθοῦν καταστρέφοντας τὰ ἐνετικὰ μνημεῖα τοῦ Νησιοῦ. «Τὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, δὲν ξέρω δίκαια ἢ ἄδικα, εἶναι ἄγριο ἀπέναντί μας. Ἡ Ἀποστολή μας ὀφείλει στὴν παράδοση τοῦ σεβασμοῦ ἀπὸ παλιά, ἂν δὲν ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἀντιποίνων. Ποτὲ δὲν ὑπῆρξε τόσο ἔντονος ὁ σφβινισμὸς αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Τὰ ἐνετικὰ μνημεῖα κάτι ξέρουν ἀπὸ αὐτό. Μὲ τὴ δικαιολογία ἐνὸς νέου πολεοδομικοῦ σχεδίου καὶ στὶς τρεῖς πόλεις καὶ ἐξαιτίας τῶν κατεδαφίσεων συνοικιῶν καὶ τῶν τακτοποιήσεων ὅλα τὰ τείχη, οἱ πύλες, οἱ ἐκκλησίες καταστράφηκαν ἐν μέρει ἢ ἐντελῶς. Εἶναι κρίμα καὶ ματώνει ἡ ψυχὴ νὰ βλέπει κανεὶς αὐτοὺς τοὺς βανδαλισμοὺς. Σὲ εἴκοσι χρόνια, πιστεύω ὅτι ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦσαν μνημεῖα στὴν Κρήτη, δὲν θὰ παραμείνει οὔτε ἡ σκόνη. Ἡ πύλη τοῦ Λαζαρέτου στὶς Τρεῖς Καμάρες

δὲν ὑπάρχει πιά: στὴ θέση τῆς βρίσκεται ἓνα σκονισμένο πλάτωμα. Ἐκείνη τῆς Ak-Tabia, τὸ ἴδιο. Οἱ μιναρέδες τῶν Τζαμιῶν καὶ οἱ τουρκικὲς κρήνες ἔχουν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος κατεδαφιστεῖ καὶ καταστραφεῖ. Τώρα θὰ ἔλθει ἡ σειρά τῆς κρήνης τῶν Λιονταριῶν ἢ κρήνη τοῦ Μοροζίνι, στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς Κάντιας» (αὐτὸ τουλάχιστον, εὐτυχῶς, δὲν συνέβη!).

Πάντα στὸν De Sanctis, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1923, μόλις ἓνα μῆνα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, ὁ Φρειδερίκος ἀναφέρει τὸ δραματικὸ γεγονός τῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν, καὶ ἔχει λόγια συμπάθειας καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους ποὺ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ νησι γιὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ πρόσφυγες ἄπληστους καὶ χωρὶς ἐνδοιασμούς. «... σὲ αὐτὴ τὴν κοιλάδα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῶν δακρύων: μάλιστα καὶ δακρύων, γιὰτὶ πονάει νὰ βλέπει κανεὶς τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ διατάχθηκε ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, γιὰ τὴν ὁποία πολλοὶ εὐγενεῖς, ποὺ εἶναι οἱ Μουσουλμάνοι ποὺ ἀποχωροῦν, πρέπει νὰ δώσουν τὴ θέση καὶ τὶς περιουσίες τους στοὺς πειναλέους πρόσφυγες εἰσβολεῖς, ποὺ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀντιπροσωπεύουν τὸ κατακάθι τῶν παράκτιων πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Θὰ δοῦμε μετὰ πῶς θὰ γίνῃ ἡ ἀφομοίωση αὐτῶν τῶν ὀγδόντα χιλιάδων ἑτερογενῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ γηγενὲς κρητικὸ στοιχεῖο. Πρὸς τὸ παρὸν εἴμαστε στὴν ἀρχή, καὶ εἶναι πραγματικὸ χάος».

Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ ἱστορικὸ - πολιτικὸ πεδίο, οἱ ἐπιστολὲς τοῦ κυρίου Φρειδερίκου ἀναφέρουν μιὰ σειρά ἄλλων πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ Ἑλλήνες καὶ Τούρκους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴν προσωπικότητα τῶν διαφόρων Ὀθωμανῶν ἀξιωματῶν (ἀπὸ τὸν Φωτιάδη Πασά, στὸν Σάββα Πασά, στὸν Ἀνθόπουλο Πασά).

Μερικὲς σημειώσεις ποὺ περιέχονται στὶς ἐπιστολὲς ἐκείνων τῶν χρόνων τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι σίγουρα χαριτωμένες, ὅπως αὐτὴ τῆς 30ῆς Ὀκτωβρίου 1886: «Ἐνα περίεργο ποὺ θὰ σᾶς κάνει νὰ γελάσετε: ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς *Istanbul*, γαλλικῆς ἐφημερίδας τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν Κάντια εἶχε ἀρχίσει νὰ δημοσιεύει σὲ ἐκεῖνο τὸ περιοδικὸ μία μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνας, ποὺ ἔγινε μὲ τὴ

βοήθεια τοῦ Περδικάρη καὶ τῶν ἄλλων ποὺ ἔχουν βγεῖ μέχρι τώρα. Τὸ τουρκικὸ Γραφεῖο τοῦ Τύπου τῆς Κωνσταντινούπολης διέταξε νὰ ἀπαγορευτεῖ ἡ συνέχεια ὡς ἀντίθετο πρὸς τὴν ἠθικὴ καὶ τὰ χρηστὰ ἦθη. Οἱ Τοῦρκοι!».

“Ὅσον ἀφορᾷ στὶς θεομηνίες, ἡ ἀλληλογραφία ἀναφέρει δύο ἐπιδημίες σὲ ἐπίπεδο τοῦ νησιοῦ (ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκε τῆς μηνιγγίτιδας τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1913, μία ἐπιδημία ἐξανθηματικοῦ τύπου τὸν Μάιο τοῦ 1919), ἀλλὰ καὶ περιπτώσεις πανούκλας στὰ Χανιά τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1924, μιὰ ἐπιδημία ἀνθρακα ποὺ εἶχε ἐξαπλωθεῖ στὸ χωριὸ τῶν Ἀγίων Δέκα (Αὐγουστος 1902).

Δύο εἶναι οἱ σεισμικὲς δονήσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχουμε πληροφορίες. Γιὰ τὴν πρώτη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1887, βρῖσκουμε μόνον μία μνεῖα σχετικὰ μὲ τὸν φόβο τοῦ κόσμου γενικὰ καὶ τοῦ Halbherr εἰδικότερα, ὁ ὁποῖος εὐρισκόμενος στὸ Ρέθυμνο, φοβήθηκε ὅτι θὰ καταπλακωθεῖ ἀπὸ τὴν κατάρρευση μιᾶς ταράτσας. Γιὰ τὸν σεισμὸ τῆς 26ης Ἰουνίου 1926 οἱ πληροφορίες (στὸν G. De Sanctis) εἶναι ἀντίθετα ἀρκετὰ λεπτομερεῖς, κυρίως σχετικὰ μὲ τὸ Μουσεῖο. Ἐπρόκειτο, ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ μιὰ δόνηση 7.7 βαθμῶν, μὲ ἐπίκεντρο στὴ θάλασσα ἀνάμεσα στὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ. «Ὁ σεισμὸς ὁδήγησε στὴν κατάρρευση 40-50 οἰκιῶν. Προκάλεσε ζημιὲς σὲ 250 περίπου καὶ ἀνάμεσά τους καὶ στὸ σπῖτι τῆς Ἀποστολῆς, ἀλλὰ αὐτὸ ἔλαφρά. Ἡ καταστροφὴ κτύπησε καὶ τὸ Μουσεῖο, ἓνα μέρος τοῦ ὁποῖοῦ ἔπεσε. Ἡ ὀροφὴ τῆς κεντρικῆς αἴθουσας ἔχει καταρρεύσει ἐν μέρει, καμιὰ δωδεκαριὰ βιτρίνες καταπλακώθηκαν μαζὶ μὲ τὸ περιεχόμενό τους. Οἱ θεὲς τῶν ὄψεων τῆς Κνωσοῦ ἔγιναν κομμάτια. Τὸ ἴδιο οἱ δύο τοιχογραφίες τοῦ ρυτοφόρου καὶ τοῦ κροκοσυλλέκτη. Ἀπὸ τὴν Ἀγία Τριάδα καταστράφηκε ὀλοσχερῶς ἡ τοιχογραφία τῆς καθιστῆς Θεᾶς. Πολλὰ ἀγγεῖα, σφραγίδες καὶ πινακίδες βρῖσκονται κάτω ἀπὸ τὰ μπάζα. Γιὰ τὴ σαρκοφάγο τῆς Ἀγίας Τριάδας δὲν ἔχω εἰδήσεις. Ὁ Evans βρισκόταν ἐπὶ τόπου καὶ ἔλαβε ἀμέσως μέρος στὴν ἐργασία διάσωσης. Λυπᾶμαι ποὺ βρῖσκομαι καρφωμένος μὲ τὶς ἐργασίες τῆς μετακόμισής μου καὶ μὲ τὴ συσκευασία τῶν ἐπιπλῶν ποὺ πρέπει νὰ ἀποθηκευτοῦν». Γιὰ τὴν περίσταση ὁ κύριος Φρειδερίκος εἶχε καταφέρει νὰ διατε-

θοῦν ἄμεσα ἀπὸ τὸν Β. Mussolini 100.000 λιρέτες ὡς συνεισφορά στὴν ἐργασία ἀποκατάστασης καὶ ἐπανατακτοποίησης τοῦ Μουσείου.

Μιὰ ομάδα περισσότερο ἐξειδικευμένων πληροφοριῶν ἀφορᾶ στὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις, ἀλλὰ καὶ στὶς διάφορες προσπάθειες τῶν ξένων ἀρχαιολόγων νὰ κερδίσουν τὶς ἄδειες ἀνασκαφῆς στὸ νησί, προπαντὸς ἐκείνη τῆς Κνωσοῦ, σὲ μιὰ μακρόχρονη περίοδο τὴν ὁποία ὀνόμασα ἄλλοῦ «εἰκοσαετὴ πόλεμο». Ἔτσι πληροφοροῦμαστε λεπτομερῶς γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Η. Schliemann, γιὰ τὴν ξαφνικὴ ἰδέα τοῦ ἴδιου τοῦ Halbherr νὰ κάνει τὸν Comparetti νὰ ἀγοράσει τὸ λόφο τῆς Κνωσοῦ, γιὰ τὸ «βρώμικο» παιγνίδι τῶν Γάλλων, ὅταν βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα (ποῦ πίστευαν ὅτι εἶχαν πετύχει). Διαβάζουμε, παραδείγματος χάριν, γιὰ τὴ σύνθεση τῆς ἀποστολῆς τοῦ Evans (εἶχε μέχρι καὶ μάγειρα!), ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ιδιαίτερα ἀνοικτὴ στάση τοῦ Χατζιδάκι ἀπέναντι στὶς ἰταλικὲς ἔρευνες.

Ἰδιαίτερη μνεία ἀξίζει χωρὶς ἄλλο στὸ γεγονός τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ποῦ εἶχε ξεκινήσει ὁ Halbherr τὸν Αὐγούστο τοῦ 1885, μὲ ἀνάθεση ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Ὅταν μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν ἐτοιμαζόταν μαζὶ μὲ τὸν γυμνασιάρχη Ἀεράκη νὰ φέροι τὰ εὐρήματα στὴν Κάντια, οἱ τοπικὲς ἀρχὲς τῆς Βασιλικῆς Ἀνωγείων ἀποφάσισαν νὰ ἀπαιτήσουν ἄμεσα τὴν παράδοση τοῦ ἐνὸς τρίτου τῶν εὐρημάτων ποῦ εἶχαν συμφωνήσει μὲ τὸν Σύλλογο. «Ἐνα ἄλλο ἐπεισόδιο μᾶς ἔτυχε κατὰ τὴν ἐπιστροφή: φτάνοντας στὰ Ἀνώγεια ἀναγκαστήκαμε νὰ δεῖξουμε τὰ ἀντικείμενα στοὺς ἀρχηγούς ἢ ἀντιπροσώπους τῶν κυριότερων γενεῶν τοῦ χωριοῦ καὶ ἀφοῦ τοποθετήθηκαν τὰ ἀντικείμενα στὰ κιβώτια ἤθελαν νὰ μᾶς τὰ κατασχέσουν, νὰ τὰ σφραγίσουν καὶ νὰ τὰ φυλάξουν στὸ δημαρχεῖο μέχρις ὅτου θὰ γινόταν ἐκτίμησή τους γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐνὸς τρίτου τῆς ἀξίας ποῦ περιμένει ὁ δῆμος ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Οἱ ἀρχὲς τοῦ Ρεθύμνου, εἰδοποιημένες ἀπὸ ἓνα τηλεγράφημα τοῦ προέδρου τοῦ συλλόγου ἔστειλαν ὁμως τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν *zapatie* τῆς ἐπαρχίας μὲ ὁδηγίες καὶ ἡ παρουσία του βοήθησε πολὺ, διότι μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρὰ καὶ ζωηρὴ συζήτηση καὶ ἀφοῦ οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ χωριοῦ σύνταξαν

έναν κατάλογο τῶν εὐρημάτων, ὁ Καθηγητὴς Ἀεράκης φώρτωσε τὰ πράγματα τῆ νύκτα καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κάντια».

Πάρα πολλές εἶναι οἱ ἀνησυχίες τοῦ Halbherr γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Γόρτυνας καὶ ἄλλες τόσες οἱ ὁμολογίες ἀδυναμίας μέσα στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς ἀναρχίας. «Ὁ Δαριβιανός (Ἀντώνης) καὶ ὁ Δημήτρης Πηρουνάκης συνεχίζουν νὰ σκάβουν καὶ νὰ ἀνακατεύουν τοὺς ἀρχαίους τοίχους ποὺ διατρέχουν σὲ διάφορες κατευθύνσεις στὰ πλευρὰ τοῦ κτηρίου ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ ἐμένα καὶ ἔχει ἤδη ἐπιχωθεῖ καὶ πάλι (βρισκόμαστε στὸν Μάιο τοῦ 1886). Μὲ αὐτὴ τὴν κυβέρνηση δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε τίποτα. Πηγαίνει κάποιος στὸν Πασὰ νὰ παραπονεθεῖ καὶ αὐτὸς κάνει ἀμέσως μία διαταγὴ γιὰ τὸν νομάρχη τῆς ἐπαρχίας. Ὁ νομάρχης πάει ἐπὶ τόπου, ἀναγγέλλει τὴν ἀπαγόρευση καὶ δέκα ἡμέρες μετὰ κανεὶς δὲν θυμᾶται πᾶ τίποτα καὶ οἱ χωρικοὶ ξαναρχίζουν τὸ σκάψιμο γιὰ νὰ πουλήσουν τὶς πέτρες γιὰ οἰκοδομικὸ ὕλικό. Ἔτσι καταστρέφεται ὅ,τι παραμένει ἀκόμη ἀπὸ αὐτὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες σημαντικότες πόλεις. Καὶ νὰ ἔδιναν οἱ οὐρανοὶ νὰ συνέβαινε αὐτὸ μόνον στὴν Τουρκία! Ἄλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα αὐτὲς οἱ πράξεις βανδαλισμοῦ γίνονται μπροστὰ στὰ μάτια ὅποιου θὰ μπορούσε καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς ἐμποδίσει: καὶ ἔπειτα ἂν κάποιος ξένος τὶς κάνει γνωστὲς μὲ τὸν Τύπο [...] ὅλοι στρέφονται ἐναντίον του γιὰ νὰ τὸν κατηγορήσουν ὅτι δυσφήμησε τὴ χώρα».

Δὲν γνωρίζουν ἴσως ὅλοι, γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ ἀρχαιολογικὸ πεδίο, ὅτι μία πρώτη πρόταση γιὰ τὴν ἔδρα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου συμπεριελάμβανε τὴν ἐνετικὴ Ἀρμερία καὶ ὅτι σκόπευαν νὰ μεταφέρουν ἐκεῖ ὅλη τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνας. Κι αὐτὸ ἤδη τὸν Μάρτιο τοῦ 1900: «Ἡ τοπικὴ κυβέρνηση ἔκανε ἤδη τὸ σχέδιο καὶ τοὺς προϋπολογισμοὺς γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μουσείου στὴν παλιὰ ἐνετικὴ Ἀρμερία καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἐργασίες θὰ ἀρχίσουν μέσα σὲ αὐτὸ τὸ ἔτος. Ἔτσι καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς Μεγάλης Ἐπιγραφῆς εἶναι πράγμα οὐσιαστικὰ ἐξασφαλισμένο». Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι, λίγα χρόνια πρὶν, ὁ Halbherr καὶ ὁ Χατζιδάκις εἶχαν φοβηθεῖ ὅτι τὸ πολύτιμο αὐτὸ ντοκουμέντο θὰ κατέληγε στὰ Αὐτοκρατορικὰ Μουσεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης! Ἡ μάχη

κερδίζεται προσωρινά με την απόκτηση της Μεγάλης Έπιγραφής από τον Σύλλογο τον Απρίλιο του 1894: «Για τον Σύλλογο, πάντως, και για τη μεγάλη έπιγραφή, πού ήδη αγοράστηκε, δέν πιστεύω ότι υπάρχει φόβος. Οί Κρητικοί ξέρουν να άμύνονται και ή Κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης σίγουρα δέν θα θέλει να προβεί σε πράξεις πού θα δημιουργήσουν ταραχές στη χώρα».

Μιά ομάδα άρκετά μεγάλη έπιστολών άφορᾶ στα πολυετή γεγονότα (την περίοδο 1915-1919) της άναπαλαίωσης της ένετικής Λότζιας της Κάντιας, ένα σχέδιο πού ό Δήμος τό είχε άναθέσει στον Ίταλό άρχιτέκτονα Massimiliano Ongaro, πρόγραμμα πού διακόπηκε και έξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών (παρ' όλη τη μεσολάβηση του Χατζιδάκι) και πού περατώθηκε, όπως είναι γνωστό, μόνον μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο⁶.

Χρήσιμες πληροφορίες προκύπτουν από την άλληλογραφία άναφορικά με την πολιτιστική ζωή του νησιού, ξεκινώντας από την ύπαρξη των πολιτιστικών συλλόγων. Στις άρχές του 1888 π.χ. πληροφορούμαστε ότι «στην Κρήτη ή άρχαιολογική και πολιτιστική κίνηση γενικά συνενώνεται. Ίδρύονται δύο νέοι Σύλλογοι, ένας στο Ρέθυμνο, ό άλλος στην Ίεράπετρα». Τον Φεβρουάριο του 1897 ό Halbherr γνωστοποιεί στον Comparetti ότι «στην Κάντια δημοσιεύουν ένα φιλολογικό περιοδικό, πού θα είναι και τό όργανο του Συλλόγου και θα 'πρεπε να τό ένθαρρύνουμε». Καλεί μάλιστα τον Δάσκαλό του να γίνει συνδρομητής και να συνεισφέρει με κάποιο άρθρο.

Άνεξάρτητα από μεμονωμένες πληροφορίες ό Halbherr προσπαθεί συχνά να καταλάβει τά αισθήματα και τη συμπεριφορά της κοινής γνώμης, κυρίως της τάξης των καλλιιεργημένων ανθρώπων, μέρος της οποίας (τουλάχιστον στην άρχή) έμφανίζεται μάλλον χλιαρή άπέναντι στους ξένους άρχαιολόγους. Στόν «πίνακα» της Κρήτης πού μάς προτείνεται από τον F. Halbherr βρίσκουν τη θέση τους και σημειώσεις έλάχιστου ένδιαφέροντος ή πολύ περιορισμένου. Πληροφορούμαστε συχνά, παραδείγματος χάριν, για τις κλιματολογικές και μετεωρολογικές συνθήκες, για την κατάσταση της θάλασσας, για

τις μεγάλες ζέστες καὶ γιὰ τοὺς συχνότατους πυρετοὺς τῆς ἐλονοσίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ πολλὰ δρομολόγια τῶν ἀτμόπλοιων καὶ γιὰ τὶς διάφορες καραντίνες ποὺ ἐπιβάλλονταν στοὺς ταξιδιώτες ἢ γιὰ τὸ κάπνισμα ποὺ ἐπιβαλλόταν ἀκόμη καὶ στὰ δέματα σὲ ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις γιὰ λόγους ἀπολύμανσης.

Πολυάριθμες εἶναι καὶ οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν πορεία τῶν τιμῶν (ποὺ ἀνακοινώονταν σχεδὸν πάντα στὸν Halbherr ἀπὸ τοὺς Κρητες πληροφοριοδότες του) σχετικὰ μὲ τὰ εἶδη πρώτης ἀνάγκης, τὰ ἐνοίκια, τὰ μεροκάματα τῶν ἐργατῶν, τὴν τιμὴ τῶν ἀλόγων, στοιχεῖα πολύτιμα γιὰ ὅποιον ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τῆς διαδικασίας τοῦ πληθωρισμοῦ. «Καλὰ ἄλογα στὰ χάνια τῆς Κάντιας δὲν ὑπάρχουν πιά γιὰτὶ τὰ ἐπίταξαν οἱ Ἕλληνοι». Καὶ ἀφοῦ βρῆκε ἕνα μικρὸ σπίτι γιὰ νὰ τὸ νοικιάσει μὲ «ἕναν μικρὸ χῶρο ξεχωριστὰ» στοὺς Ἁγίους Δέκα, ὁ Φρειδερίκος μπορεῖ νὰ ἀνακοινώσῃ μὲ περηφάνεια στὸν G. De Sanctis, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1899: «Ἐβαλα νὰ φτιάξουν (συγγνώμη) ἕναν καμπινὲ – ὁ μοναδικὸς πιστεύω σὲ ὅλη τὴ Μεσαρά».

Τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1920 εἶναι τέλος μία εἴδηση στὸν L. Pernier σχετικὰ μὲ τὴν πρόσβαση πρὸς τὰ νότια του νησιοῦ. «Τώρα τὸ αὐτοκίνητο φτάνει μέχρι τὴν Ἁγία Βαρβάρα. Καὶ ἐλπίζω ὅτι τὰ ἐπόμενα χρόνια θὰ φτάνει μέχρι τὸν Ληθαῖο». Ὁ ἴδιος ὁ Pernier, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1931, θὰ χρειαστεῖ δύο ὄρες μὲ ἕναν σωφὲρ ἀπὸ τὴν Κάντια μέχρι τοὺς Ἁγίους Δέκα.

Κάποιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν, στὴν ἀλληλογραφία, καὶ οἱ σημειώσεις προσωπογραφικοῦ χαρακτήρα, σχετικὰ εἴτε μὲ Ἕλληνες συναδέλφους, ὅπως ὁ Χατζιδάκις καὶ ὁ Ξανθουδίδης, εἴτε μὲ ξένους ἢ καὶ μὲ ἄτομα στενὰ συνδεδεμένα μὲ τὸ περιβάλλον τῆς Μεσαρᾶς (οἱ ἐπιστάτες καὶ οἱ οἰκογένειές τους, τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ ἀλλὰ καὶ ὁ φωτογράφος Μιλτιάδης Καμπανάρης ἀπὸ τὴν Κάντια, ὁ μοναδικὸς ποὺ ὑπῆρχε τότε στὴν πόλη), καθὼς καὶ μὲ ἀξιωματοῦχοις ποὺ ἐπισκέπτονταν τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους. Ἀκριβῶς σὲ αὐτοὺς τοὺς δύο Ἕλληνες συναδέλφους ἀναφέρεται ὁ Halbherr, σὲ προχωρημένη πιά ἡλικία (τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1929), σὲ ἕνα εἶδος ἀπολογισμοῦ τῆς ζωῆς του στὸ νησί, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ μὲ μελαγχολία τὴν ἀλλαγὴ στὸ κλίμα καὶ στὴν ἀτμόσφαιρα, στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, σὲ ἐκεῖνη τὴν ἴδια περίοδο κατὰ τὴν ὁποία προχω-

ροῦσε ἀποφασιστικὰ γιὰ νὰ τακτοποιήσει γιὰ τοὺς μεταγενε-
στέρους τὸ σπίτι τῆς Ἀποστολῆς ποὺ συνεχίζει νὰ παραμένει
ἀκόμη σήμερα ἀντικείμενο περηφάνειας γιὰ τὴν Ἱταλικὴ
Σχολή. «Ἐγὼ ἐπέστρεψα ἐδῶ νὰ κάνω τὸν οἰκοδόμο γιὰ τοὺς
μεταγενέστερους. Τὸ σπίτι τῆς Ἀποστολῆς τώρα κοντεύει νὰ
τελειώσει, ἀλλὰ θὰ μπορέσω νὰ εἶμαι καὶ ἐγὼ ἀνάμεσα σὲ
αὐτοὺς ποὺ θὰ χαροῦν αὐτὸ τὸν ἥσυχο, ἄνετο καὶ καταπρά-
σινο τόπο μελέτης; Ἡ ἡλικία προχωράει καὶ αὐτὸ ποὺ μένει
δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ. Καὶ οἱ φίλοι ἐδῶ ἔχουν ἀραιώσει.
Τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο ἔχει μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο. Νεκρὸς ὁ
Ξανθουδίδης, γερασμένος καὶ πολὺ ἄρρωστος ὁ Χατζιδάκις,
ἔχουμε σχεδὸν χαθεῖ. Οἱ δύο ὁάσεις μελέτης, ὅπου θὰ μπορεῖ
νὰ γίνετα ἓνα μικρὸ πνευματικὸ συμπόσιο, θὰ εἶναι ἡ βίλλα
τοῦ Evans στὴν Κνωσὸ καὶ τὸ σπίτι μας στὴν Κάντια».

Δὲν λείπουν οἱ ἀναφορὲς στὸ διπλωματικὸ προσωπικὸ τῶν
Χανίων καὶ τῆς Κάντιας, ἢ στοὺς πράκτορες ἢ στοὺς ιδιοκτη-
τες ἐμπορικῶν πρακτορείων. Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζουν πάντως
δύο γνωστοὶ συλλέκτες ἀρχαιοτήτων, ὁ Θ. Τριφύλλης ἀπὸ τὸ
Ρέθυμνο καὶ ὁ Ἰ. Μητσοτάκης (μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὰ Χανιά),
μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Halbherr εἶχε ἐπαφὲς πολλὰς φορὲς κατὰ τὰ
πρῶτα χρόνια, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ
τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ αὐτοὶ κατεῖχαν ἀρκε-
τὰ ἀντικείμενα προερχόμενα ἀπὸ ἐκεῖ. Οἱ ἐπιστολὲς ἀναφέ-
ρονται διεξοδικότατα στὴ σημαντικὴ διαφορὰ συμπεριφορᾶς
ἀνάμεσα στοὺς δύο, προσθέτοντας κάποια λεπτομέρεια σχε-
τικὰ μὲ ἄλλα ντοκουμέντα ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα
χρόνια. Ὁ Τριφύλλης, γενικὸς πράκτορας τοῦ αὐστριακοῦ
Lloyd μὲ ἔδρα στὴν Κέρκυρα, ὑποπρόξενος τῆς Μεγάλης
Βρετανίας καὶ τῆς Αὐστρου - Οὐγγρικής Αὐτοκρατορίας στὸ
Ρέθυμνο⁷, εἶχε ἄριστες σχέσεις μὲ τὸν Σύλλογο τῆς Κάντιας
καὶ ἀνακηρύχθηκε καὶ ἐπίτιμος πολίτης τοῦ Ρεθύμνου ὅταν
ἔφευγε ἀπὸ τὸ νησί (τὸ 1902). Στὴ συλλογὴ τοῦ ἀναφέρεται ὁ
Ἄθ. Κουμανούδης, ποὺ ἤλθε νὰ ἐπισκεφετῆ τὴν Κρήτη τὸν
Ἰούλιο τοῦ 1886 γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐται-
ρείας τῶν Ἀθηνῶν, γιὰ νὰ ἀξιολογήσει τὴν κατάστασι τῶν
ἀρχαιοτήτων. Μαθαίνουμε ἔτσι γιὰ μιὰ ἀποτυχημένη προσπά-
θεια νὰ κυκλοφορήσει μερικὰ κομμάτια τῆς συλλογῆς στὴν

ἀγορά τοῦ Λονδίνου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ δωρίσει κάποια στὸν Σύλλογο⁸. Ὁ F. Halbherr ἐπισκέπτεται τὴ συλλογὴ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1885 (ἄρα πρὶν ἀπὸ τὸν Κουμανούδη) καὶ παίρνει τὴν ἄδεια νὰ κάνει τὰ δελτία καὶ νὰ σχεδιάσει (γιὰ νὰ τὰ δημοσιεύσει) τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ Ἴδαϊον Ἴντρο. Καὶ δίνει καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση γιὰ μία ἀποστολὴ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1886 (γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ) κάποιων ἀντικειμένων στὸ Λονδίνο (γιὰ νὰ τὰ δοῦν, γιὰ πιθανὴ ἀγορά, ἀπὸ τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο), προσφέροντας μάλιστα μία λεπτομέρεια πολὺ μεγάλου ἐνδιαφέροντος: τὸν κατάλογο τῶν ἔντεκα ἀντικειμένων ποὺ εἶχαν σταλεῖ καὶ τὴν τιμὴ. Ὁ ἴδιος ὁ κύριος Φρειδερίκος μᾶς πληροφορεῖ ἀμέσως μετὰ ὅτι τὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, βρίσκοντας ὑπερβολικὲς τὶς ἀπαιτήσεις, δὲν τὰ ἀπόκτησε, ἐπιστρέφοντας, τὸν ἐπόμενο Ἰούλιο, τὰ ἀντικείμενα στὸν ἀποστολέα. Καὶ ὁ Τριφύλλης δηλώνει διατεθειμένος νὰ δώσει στὸν Halbherr γιὰ νὰ τὰ μελετήσῃ καὶ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν μόλις ἐπιστρέψῃ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Ὁ Halbherr ἀπὸ τὴν πλευρὰ του θεωρεῖ τὸν Τριφύλλη «ἄνθρωπο σοβαρὸ καὶ ἀμερόληπτο καὶ συγχρόνως πολὺ πληροφορημένο, ὡς πρόξενο δύο δυνάμεων».

Πολὺ διαφορετικὴ ἦταν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μητσοτάκη, ποὺ ἦταν ἐνεργὸ μέλος τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1866 (καὶ ἰδρυτὴς τῆς *Μουσικῆς Ἐταιρείας*), ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Κάντια⁹. Εἶχε κάποια συγγενικὴ σχέση μὲ τοὺς Καλοκαιρινούς, ἀφοῦ ὁ ἀνηψιὸς του Γεώργιος (στινὸς «συνεργάτης» του καὶ ἔπειτα κληρονόμος τῆς διπλωματικῆς του θέσης) εἶχε νυμφευθεῖ τὴν Καλλιόπη, θυγατέρα τοῦ Λυσίμαχου Καλοκαιρινοῦ. Ὁ ἀναφερθεὶς Ἀθ. Κουμανούδης τὸν στιγματίζει ρητὰ ὡς «ἀρχαιοκάπηλο»¹⁰. Κρίση ἐξίσου σκληρῆ εἶχε ἐκφράσει καὶ ὁ Compagetti ὅταν, ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ Ἴδαίου Ἴντρο ποὺ εἶχαν ἀπροσδόκητα καταλήξῃ στὰ χέρια ἰδιωτῶν, παραπονοῖεταν ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα «ἔπεσαν στὰ νύχια ἐνὸς φιλοχρήματου ἄρπαγα πού, κανεὶς δὲν ξέρει πῶς, εἶναι ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας σὲ μία πόλη τῆς Κρήτης»¹¹. Ἡ ἔκφραση θεωρήθηκε βαριὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Halbherr, ποὺ φοβόταν ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς καλῆς κοινωνίας τῆς Κάντιας.

Ὁ Μητσοτάκης, πού εἶχε βάλει νὰ σκάψουν γι' αὐτὸν στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, ἀρνήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ δείξει στὸν κύριο Φρειδερίκο τὶς ἀρχαιότητες πού κατεῖχε, παρ' ὅλη τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἰταλοῦ προξενικοῦ πράκτορα A. Ittar (ἐπιστολὴ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1886). Καὶ ὅταν ἐπιτέλους ἀποδέχεται (τὸν Ἰούνιο τοῦ 1887), ἀρνεῖται τὴν ἄδεια φωτογράφησης, διότι σκόπευε νὰ τὶς πουλήσει στὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ (στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία), ἀλλὰ καὶ σὲ κάποιον ξένο στὴν Εὐρώπη¹². Τέλος (τὸ 1888), θὰ εἶναι εὐτυχῶς ἀκριβῶς ἡ Ἑταιρεία πού θὰ τὶς ἀποκτήσει¹³. Ἀλλὰ δέκα χρόνια ἀργότερα ἡ χήρα Τερψιχόρη θὰ ἔχει ἀκόμη ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν τιμὴ καὶ θὰ ζητᾶ μία προσθήκη στὸ ποσό¹⁴.

Λιγοστὲς εἶναι, ἀναλογικά, οἱ ἀναφορὲς στὴν οἰκογένεια Καλοκαιρινοῦ, μὲ τὴν ὁποία πάντως ὁ Φρειδερίκος εἶχε ἐπαφές, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ διακρίνεται σὲ ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς ἀναφέρεται. Ἦδη τὸ 1886 ὁ νεαρὸς Halbherr ἔχει καταθέσει χρήματα σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δύο (ἴσως τὸν παρ' ὀλίγο πεθερὸ του Λυσίμαχο) καὶ καταφέρνει νὰ τοῦ ἀλλάζουν τὰ *cheques* «χωρὶς κρατήσεις». Καὶ ὅταν μένει χωρὶς καθόλου χρήματα μπορεῖ πάντα νὰ ἀπευθυνθεῖ στὸν Καλοκαιρινὸ γιὰ κάποιο δάνειο.

Κατὰ κάποιο τρόπο διασκεδαστικὲς καὶ λακωνικὲς σὰν σὲ ἀπευθείας μετάδοση ραδιοφώνου προκύπτουν οἱ ἀναφορὲς στοὺς ἀπληστους καὶ φιλέριδες ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν τῆς Γόρτυνας καὶ στὶς μακρόχρονες διαπραγματεύσεις γιὰ νὰ ἀγοράσει τὰ χωράφια, τὸ 1886. «Τώρα σκεφτήκαμε νὰ καλέσουμε στὴν Κάντια τὸν Δαριβιανὸ καὶ τὸν Πηρουνάκη (τὸν Δημήτρη) ἀπὸ τὴ μὰ καὶ τὸν Μανόλη Ἡλιάκη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Θὰ τοὺς κάνουμε ἓνα μικρὸ γεῦμα καὶ θὰ ποῦμε στὸν Μανόλη τὴ νὰ κάνει ὡς ἐνδιάμεσος. Ἴσως ἔτσι, σὲ δῆθεν φιλικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς εὐγλωττίας τοῦ Ἡλιάκη, πού θὰ τοὺς κτυπήσει στὸ φιλότιμο σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειες τῆς περιοχῆς, θὰ μπορέσουμε νὰ τοὺς κάνουμε νὰ σκεφτοῦν πὸ λογικά». Στὸ τέλος ὁ Halbherr κατορθώνει νὰ τοὺς ὀδηγήσει μπροστὰ σὲ δύο διαφορετικοὺς συμβολαιογράφους, γιὰ λογαριασμὸ καὶ ἐκ μέρους τοῦ D. Comparetti. «...ἔτρεξα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Δρ. Χατζιδάκι στὴ Μεσαρὰ γιὰ νὰ κλείσω τὴν ὑπό-

θεση τοῦ διαφιλονικούμενου χωραφιοῦ. Οἱ ἀπαιτητὲς ἦταν ἑπτὰ, δηλαδή οἱ τέσσερεις ἀδελφοὶ Πηρουνάκη, ἡ γριά, χήρα ἑνὸς Πηρουνάκη νεκροῦ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ καὶ ξαναπαντρεμένη, καὶ τὰ παιδιὰ αὐτῆς τῆς τελευταίας Δημήτρης καὶ Στεφανία Πηρουνόπουλα [...]. Τὰ τρία μέρη δὲν θέλησαν νὰ φτάσουν σὲ καμιὰ συμφωνία ἀλλὰ ἀναγκαστήκαμε νὰ διαπραγματευτοῦμε ἐπὶ μέρους μὲ τοὺς μὲν καὶ μὲ τοὺς δέ, νὰ γίνουν δύο συμβολαιογραφικὲς πράξεις στὴ Μεσαρὰ καὶ μιὰ τρίτη στὴν Κάντια ὅπου κατοικεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Πηρουνάκη. Χρειάστηκε νὰ συγκεντρώσουμε στὸ σπίτι τοῦ Ἠλιάκη τὸ ἕνα μέρος: τὸ ἄλλο, δηλαδή τὴ γριά καὶ τὰ δύο παιδιὰ, στὸ σπίτι κάποιων Σφακιανῶν, οἱ ὁποῖοι βοήθησαν νὰ γίνει τὸ συμβόλαιο. Ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος κάθε πέντε λεπτὰ νὰ ἀλλάξουν τοὺς ὅρους τὰ μέρη καὶ νὰ ἀποσύρουν τὸν λόγο τους, χρειάστηκε νὰ φέρομε γρήγορα τὸν συμβολαιογράφο ἀπὸ τὴς Μοῖρες. Ἐγὼ κλείστηκα στὸ σπίτι τοῦ Μανόλη μὲ τοὺς Πηρουνάκηδες, ὁ πρόεδρος τοῦ Συλλόγου στὸ ἄλλο μὲ τὴ γριά γιὰ νὰ προσέχουμε τοὺς μὲν ὅσο ὁ συμβολαιογράφος εἰτοίμαζε τὴν πράξη γιὰ τοὺς δέ. Ἔτσι τὸ τμήμα ποὺ ἀνῆκε ἢ ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ Πηρουνάκηδες ἀγοράστηκε μὲ τὸ ὄνομά μου, ἐκεῖνο τῆς γριάς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Χατζιδάκι ὁ ὁποῖος θὰ παραχωρήσει σὲ Ἐσᾶς τὴς πράξεις ἀγορᾶς ὅπως θὰ κάνω ἐγὼ γιὰ τὴς ἄλλες».

Ἡ ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνας, μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ προβλήματα (παράκαμψη τοῦ καναλιοῦ τοῦ ὑδρόμυλου ποὺ τὴ διέσχισε, διάλυση καὶ μεταφορὰ στὴν Κάντια, κλπ.) ἀντιπροσώπευσε γιὰ πολλὰ χρόνια ἕνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ θέματα τῆς ἀλληλογραφίας. Ἔτσι πληροφοροῦμαστε καὶ γιὰ τὴς μεγάλες διαμάχες ποὺ ὑπῆρχαν στὸ χωριὸ τῶν Ἀγίων Δέκα καὶ γιὰ τὴν περίπιτη θέση τῆς ἀποικίας τῶν Σφακιανῶν «ποὺ ἔχουν τὰ καλύτερα σπίτια καὶ τὰ περισσότερα μέσα» «... φτάνοντας στοὺς Ἀγίους Δέκα», γράφει ὁ Halbherr τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1894, «βρῆκα τὸν κόσμο ξεσηκωμένο γιὰ τὸ σχέδιό μου νὰ κόψω καὶ νὰ κάνω παράκαμψη τοῦ καναλιοῦ τοῦ μύλου. Πέρασα μιὰ ἄσχημη στιγμή καὶ ὄχι χωρὶς φόβο νὰ δῶ νὰ ἀστράφτει καμιὰ λάμα μέσα στὸν καυγά, στὸν ὁποῖο ἀνακατεύτηκα γιὰ νὰ καταπραῦνω τοὺς ἀπαιτητὲς. Ἔμαθα μετὰ ὅτι ἡ ἀντιπολί-

τευση γινόταν όχι τόσο για τὸ κόψιμο τοῦ νεροῦ καθαυτὸ ὅσο για νὰ βροῦν τρόπο νὰ πάρουν νέα χρήματα με τὸν τίτλο τῆς ἀποζημίωσης. Ζητοῦσαν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ μερικὲς χιλιάδες φράγκα για τὴν ἐκκλησία ἢ για τὸ χωριό».

Σὲ αὐτὸ τὸ κουβάρι διαφόρων ἀνθρώπων, ἀπὸ κάποια ἀπὸ τὰ ἄτομα γνωρίζουμε τὸ πρόσωπο ἀλλὰ ὄχι τὸ ὄνομα. Πρόκειται για ἕναν γέροντα Αἰγύπτιο σὶν ὁποῖο εἶχε ἀποταθεῖ ὁ Halbherr για νὰ μάθει, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1910, καμιὰ ἀραβικὴ λέξη πρὶν ἀρχίσει τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐκστρατεία στὴ Λιβύη. «Μπόρεσα εὐτυχῶς νὰ βρῶ λύση, ἔχοντας βρεῖ ἐδῶ στὴν Κάντια ἕναν γέρο νέγρο γεννημένο στὴν ἔρημο τῆς Τρίπολης, ἕναν φτωχὸ ἀγράμματο ἀχθοφόρο, ποὺ μιλάει ὅμως καλὰ τὴ διάλεκτό του καὶ μοῦ κάνει τὸν δάσκαλο ὑπέροχα. Τί θὰ ἔλεγαν οἱ φημισμένοι συνάδελφοί μου τῆς Σχολῆς στὴ Ρώμη νὰ με βλέπουν νὰ πηγαίνω για μάθημα σὲ ἕναν Σουδανὸ βασιτάζο; Καὶ τί θὰ πεῖτε ἐσεῖς νὰ με βλέπετε νὰ μαθαίνω ἀραβικὰ στὰ 53 μου;», ρωτοῦσε τὸν G. De Sanctis.

Εἶχε καὶ τέτοια προβλήματα ὁ Φρειδεरिकὸς Halbherr...

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- La Rosa 2000-2001: «Σὲ ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς»: Ἐπιστολὲς τοῦ Ἰ. Χατζιδάκι σὶν F. Halbherr, σὶν *Κρητικὴ Ἑστία*, περ. Δ', τόμ. 8, 2000-2001, 49-145.
 Σακελλαράκης 1998 = Γ. Σακελλαράκης, *Ἀρχαιολογικὲς ἀγωνίες σὶν Κρήτη τοῦ 19ου αἰῶνα. 51 ἔγγραφα για τὶς κρητικὲς ἀρχαιοσητῆς (1883-1898)* (Ἡράκλειο 1998).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Τὴ μεταφραση τοῦ κειμένου τὴν ὀφείλω σὶν ἔμπειρία καὶ τὴ φροντίδα τῆς κυρίας Ἰλαρίας Συμιακάκη.

1. Βλ. *La figura e l'opera di Federico Halbherr* (Atti delle giornate di studio, Rovereto- maggio 2000), σὶν *Creta Antica* I, 2000.

2. Β. Παπαδάτου, *Ἡ μάνα μου ἢ Κρήτη. Ἀπὸ τὰ βήματα τῶν Καλοκαρινῶν* (Ἀθήνα 1983).

3. Στ. Σπανάκης, Ἡ οἰκογένεια τῶν Καλοκαρινῶν τῆς Κρήτης, σὶν *Κρητικὰ Χρονικὰ* ΙΔ', 1960, 271-307. Ἡ λεπτομέρεια με τὸ ὄνομα τῶν διδύμων δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Σπανάκη, ἀλλὰ σὶν διήγημα τῆς Ρ. Γαλανάκη (ἐδῶ, σὶνμ. 5).

4. Ἐπιστολή τοῦ A.C. Merriam, ποῦ τὸ 1887-88 ἦταν διευθυντὴς τοῦ *American School of Classical Studies at Athens*. Πρβ. P. Militello, στὸ *Creta Antica* I, 2000, 134, σημ. 35.

5. Ρέα Γαλανάκη, *Ὁ Αἰώνας τῶν Λαβυρίνθων* (Ἀθήνα 2002). Δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε ὅτι μερικὲς χρονολογικὲς ἐνδείξεις ποῦ περιέχονται στὸ διήγημα, σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν ἱστορία ἀγάπης, δὲν εἶναι (καὶ δὲν θὰ εἶχαν καὶ λόγο νὰ εἶναι!) πραγματικὲς.

6. *La Rosa* 2000-2001, 122-133.

7. Σακελλαράκης 1998, 187.

8. Αὐτόθι 54.

9. Αὐτόθι 180.

10. Αὐτόθι 55.

11. D. Comparetti, *Le recenti scoperte archeologiche in Creta*, στὸ *Nuova Antologia* 97, nr. 643, 16 febr. 1888, 674.

12. Σακελλαράκης 1998, 91.

13. Αὐτόθι 77-90.

14. Αὐτόθι 101-102.

VINCENZO LA ROSA

CENTRO DI ARCHEOLOGIA GRETESE
UNIVERSITÀ DI CATANIA

οὐ πάνυ γε ῥάδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἄν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μονι κριτῇ περιτυχεῖν.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

4 Νοεμβρίου 2009 - 17 Μαρτίου 2010. Τετάρτη, ώρα 6 - 8 μ.μ.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ, Καθηγήτρια του Ίονίου Πανεπιστημίου

4, 11, 18 Νοεμβρίου 2009

Ἄρχαία Ἀθήνα: Ἱστορία καὶ μνημεῖα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ, Προϊστάμενος τῆς Ἀ΄ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων

25 Νοεμβρίου, 2 Δεκεμβρίου 2009

Νεώτερες ἔρευνες καὶ ἐργασίες ἀποκατάστασης καὶ ἀνάδειξης τῶν μνημείων στὴ βόρεια καὶ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης • Οἱ δυτικοὶ λόφοι καὶ οἱ ἀρχαιολογικοὶ χώροι στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης: νέες ἔρευνες.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Ἀρχιτέκτων ΥΠΠΟ

9 Δεκεμβρίου 2009

Τὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης καὶ ἡ περιοχὴ τους.

JUTTA STROSZECK, Διευθύντρια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ

16 Δεκεμβρίου 2009

Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας. Ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς, τοπογραφία, ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ἐξέλιξη τῆς νεκρόπολης.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ ΑΛΕΥΡΑ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

13, 20 Ἰανουαρίου 2010

Εἰσαγωγὴ στὴν ἀρχαϊκὴ ἀττικὴ γλυπτικὴ. • Ἐπιτύμβια μνημεῖα τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων.

ΠΑΥΛΙΝΑ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης

27 Ἰανουαρίου 2010

Ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα τῶν ὄρμιων καὶ ὕστερων κλασικῶν χρόνων.

JOHN MCK CAMP II, Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς

3, 10 Φεβρουαρίου 2010

Οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀγορᾶς • Σχέδια τοῦ Edward Dodwell τῆς Ἀθήνας τοῦ 1805.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ἀρχαιολόγος ΥΠΠΟ

17 Φεβρουαρίου 2010

Νέα στοιχεία για τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας μετὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ κέντρο τῆς πόλης.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΥΓΚΟΥΡΗ, Προϊσταμένη τῆς ΚΣΤ Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων

24 Φεβρουαρίου 2010

Ὁ Θεμιστόκλειος περίβολος, τὰ ἀρχαία γυμνάσια καὶ τὸ παναθηναϊκὸ στάδιο. Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐρευνες.

ΙΩΑΝΝΑ ΔΡΑΚΩΤΟΥ, Προϊσταμένη τῆς Β' Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων

3 Μαρτίου 2010

Νεώτερες ἀνασκαφὲς ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος στὴ Δυτικὴ Ἀθήνα.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ, Καθηγήτρια τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου

10 Μαρτίου 2010

Τὰ μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνας.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου

Θεσσαλονίκης

17 Μαρτίου 2010

Εἰσαγωγή στὴ ρωμαϊκὴ τέχνη. Τὰ ρωμαϊκὰ ἐκθέματα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

ΟΜΙΛΙΕΣ

Δευτέρα, ὥρα 7 - 8 μ.μ.

25 Ἰανουαρίου 2010

HERMANN KIENAST

τ. Διευθυντὴς Β' τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν
ἀ.μ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ὁ πύργος τῶν Ἀνέμων. Ἐνα πασίγνωστο ἄγνωστο μνημεῖο.

1 Φεβρουαρίου 2010

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΜΠΡΕΚΟΥΛΑΚΗ

Ἀρχαιολόγος - Ἐρευνήτρια ΚΕΡΑ/ΕΙΕ

Οἱ ζωγραφιστὲς στήλες τῆς Δημητριάδος. Ἡ χρῆση τοῦ χρώματος.

8 Φεβρουαρίου 2010

ΑΛΙΚΗ ΜΟΥΣΤΑΚΑ

Καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Οἱ κοῦροι τοῦ Σουνίου καὶ τὸ ζήτημα τῆς ταύτισης τῶν σουνιακῶν ἱερῶν.

1 Μαρτίου 2010

ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΒΑΛΑΒΑΝΗ

Ἀρχαιολόγος ΥΠΠΟ

Ὁ λοιμὸς τῆς Ἀθήνας τοῦ 430-426 π.Χ.: ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση.

ΕΦΗΣ ΣΑΠΟΥΝΑ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

**ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ
ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΩΡΕΟΥΣ ΙΣΤΙΑΙΑΣ**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

Εισαγωγή

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ

ΗΡΑΚΛΗ ΜΕ ΛΕΟΝΤΑ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Συντομογραφίες

Βιβλιογραφία

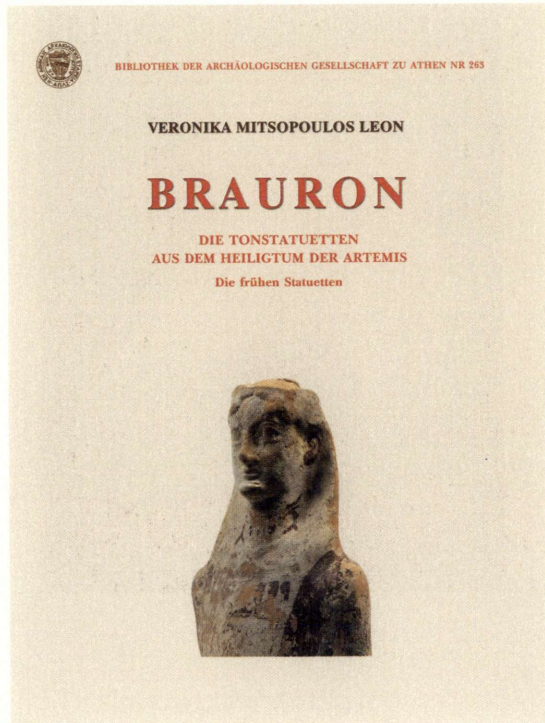
Summary

VERONIKA MITSOPOULOS LEON

BRAURON

**DIE TONSTATUETTEN
AUS DEM HEILIGTUM DER ARTEMIS**

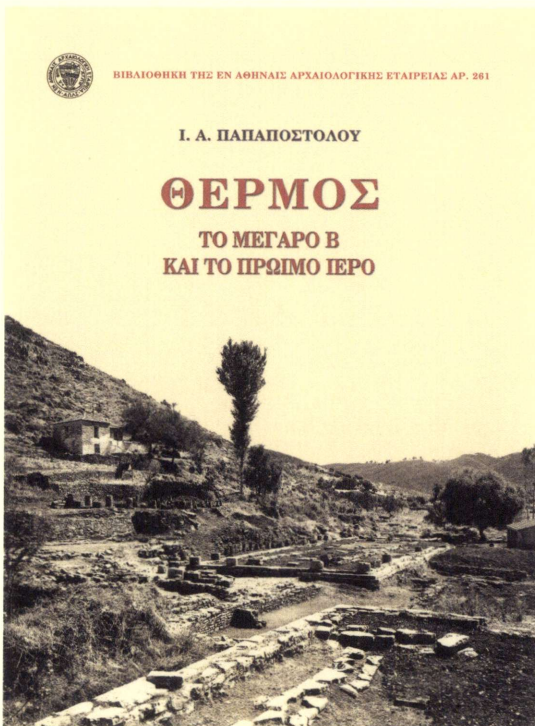
Die frühen Statuetten

Σχήμα 21×28 εκ.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΘΕΡΜΟΣ
ΤΟ ΜΕΓΑΡΟ Β
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ
2. ΟΙ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ
3. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΟΙ ΕΠΟΧΕΣ
4. Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ Β
5. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΛΙΘΙΝΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
6. Η ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟΝ ΘΕΡΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΘΝΟΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΘΕΡΜΟ

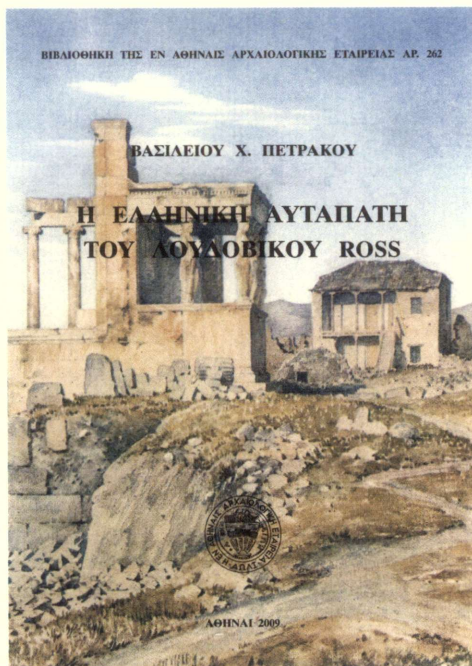
7. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΑΣ
8. Ο ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ
9. ΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΙΕΡΟ ΚΑΙ Η ΕΘΝΟΤΗΣ ΤΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΣΧΕΔΙΑ - ΠΙΝΑΚΕΣ

Σχήμα 21×28 εκ. Σελ. 15+381.

Διατίθεται στην 'Αρχαιολογική Έταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 'Αθήνα 106 72, τηλ. 210 3625531 • Fax 210 3644996 • segr@archetai.gr • www.archetai.gr
'Αποστέλλεται επίσης επί αντικαταβολή, κατόπιν παραγγελίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΥΤΑΠΑΤΗ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ROSS

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Χρονογραφικό

Χρονογραφική έκθεση περί τῶν πραγμάτων καὶ τῶν προσώπων τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν δημοσιευμένα κείμενα καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς Γραμματείας τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς περιόδου 1833-1863. Οἱ περίοδοι Λουδοβίκου Ross (1834-1836) καὶ Κυριακοῦ Σ. Πιττάκη (1836-1863). Οἱ ἀτελέσφορες προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις τῶν προσώπων ποὺ τὴν διηύθυναν. Ἡ δημιουργία καὶ ἡ πορεία τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Ἡ βραχύβια Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ. Ἡ ἐξαγωγή ἀρχαίων. Τὰ ἐκμαγεῖα. Οἱ ἀναστηλώσεις. Ὁ βίος τοῦ Κυριακοῦ Πιττάκη καὶ ἡ διαμάχη του μὲ τὸν Λουδοβίκο Ross.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: 318 ἔγγραφα καὶ κείμενα τῆς περιόδου 1801-1863 γιὰ ζητήματα ἀρχαιολογικά.

Σχήμα 17×24 ἐκ. Σελ. 716.

Διατίθεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήνα 106 72,
τηλ. 210 3625531 • Fax 210 3644996 • segr@archetai.gr • www.archetai.gr
Ἀποστέλλεται ἐπίσης ἐπὶ ἀντικαταβολῇ, κατόπιν παραγγελίας.